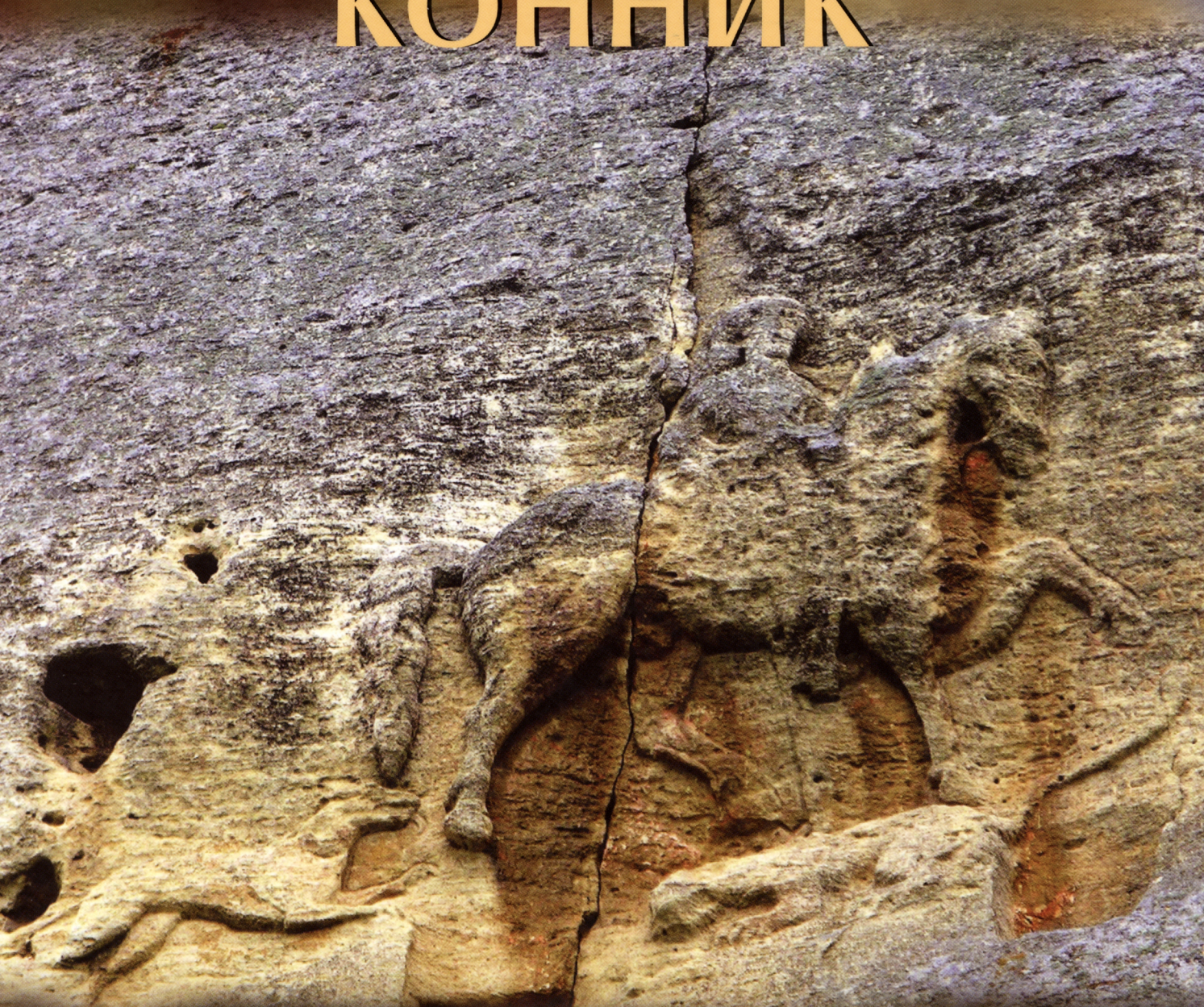

МАГДАЛИНА СТАНЧЕВА

МАДАРСКИЯТ КОННИК

 НОВ БЪЛГАРСКИ УНИВЕРСИТЕТ

МАДАРСКИЯТ КОННИК

Магдалина Станчева

София
2013

 НОВ БЪЛГАРСКИ УНИВЕРСИТЕТ

СЪДЪРЖАНИЕ

КОЙ Е МАДАРСКИЯТ КОННИК?	5
ИСТОРИЧЕСКОТО СЪБИТИЕ	11
МЯСТОТО	15
МАДАРСКИТЕ СКАЛИ	19
ПЕЩЕРИТЕ	23
ЖИВОТ ПРЕДИ ВРЕМЕТО НА МАДАРСКИЯ КОННИК	27
ВРЕМЕТО НА МАДАРСКИЯ КОННИК	35
РЕЛЕФЪТ НА СКАЛАТА	43
ХРОНИКАТА НА СКАЛАТА	61
В МАДАРА СЛЕД ВРЕМЕТО НА КОННИКА	77
ИСТОРИЯ НА ПРОУЧВАНИЯТА	85
ПРОБЛЕМИ НА ОПАЗВАНЕТО	99
ДЪРЖАВНИ ЗНАЦИ С ОБРАЗА НА МАДАРСКИЯ КОННИК	105
ЛИТЕРАТУРА	109
ИЗПОЛЗВАНИ СЪКРАЩЕНИЯ	115
РЕЗЮМЕ НА АНГЛИЙСКИ ЕЗИК	117
ИЗБРАНА БИБЛИОГРАФИЯ НА МАГДАЛИНА СТАНЧЕВА	121

КОЙ Е МАДАРСКИЯТ КОННИК?

Магарският конник. С това име е известен единственият в Европа монументален скален релеф, обявен през 1979 г. за световна ценност.

Релефът е изваян преди четиринадесет века на висока сто метра скална плоскост. Самата скала е забележителна природна форма, която доминира над простиращата се до хоризонта равнина и се вижда отдалече.

Идеята да се извае релеф на тази скала е колкото необикновена и смела, толкова и трудна за осъществяване. Заг тази идея е стояла без съмнение мощна воля, а заг осъществяването ѝ – изключително смел и талантлив скулптор.

На скалата е трябвало да бъде представен триумфационият владетел на младата българска държава – хан Тервел. В сцената на триумфа е трябвало да бъде подсказано какво е събитието, което се отбелязва по този изключителен начин.

Задачата е изпълнена блестящо. Изваяната на скалата сцена е на своето място вече хиляда и четиристотин години след събитието, за което съобщава.

А то е следното: при борби за престола на Византийската империя – най-мощната държава в тази част на света през онази епоха – император Юстиниан II е свален от престола и е заточен в град Херсон на северния бряг на Черно море.

В усилията си да възвърне властта си Юстиниан II се обръща за помощ към българския хан Тервел. Тервел събира голяма армия от заселените по черноморския бряг славяни и заедно с Юстиниан II се явяват при Константинопол.

Българската армия се разполага край византийската столица. На хан Тервел е оказана висока чест – обличат го във владетелска златотъкана хламида, а златни и сребърни монети

се сипят към него и към неговите войници.

Като благодарност за помощта българската държава, считана дотогава за вражески завоевател на територията между река Дунав и Стара планина, е призната в заетите от нея земи и получава освен тях областта Загоре на юг от Стара планина.

Така успешно за България се развиват събитията след мъдрото решение на хан Тервел да подкрепи Юстиниан II.

Българският хан се завръща в земите си с гордото съзнание за своите действия и постижения. Удовлетворението от собствените му дела, доближаването до древната и пребогата със знаци на историята византийска столица са породили у хана желанието да остави знак за тези събития в България. Може би тогава с помощта на неизвестния за историята скулптор възниква величественият замисъл за релефната композиция на скалата при Магара.

Релефът представлява сложна сцена, в която всяка подробност има значение. Централната фигура е на конника. Той язди своя кон в заучен тържествен ход, при който десният преден и десният заден крак пристъпват едновременно. Седлото му има високо облегалo, което позволява на ездача да се опира на него. Кракът му е пъхнат в стреме, непознато дотогава в тази древна земя. Стремето също дава опора на ездача.

Конникът е облечен в препасана с колан дреха, която стига до коленете му. С лявата си ръка той сгъва и придърпва юздата, за да забави движението на коня. В този миг ездачът и конят му обръщат лице към света, край който минават и който трябва да ги види.

Конникът не е сам. Пред него лежи ранен, прободен от копие то му лъв. Царят на зверовете символизира тук Византия, най-мощната държава по онова време в тази част на света.

Третата фигура е на младо стройно куче, което тича след конника. То олицетворява верния народ и следва своя владетел.

В тази сложна композиция забележително е съчетаването на реалистично третираното изображение на хан Тервел и символичните фигури на лъва и на кучето. Ханът е главното действащо лице.

Но за да бъде пределно ясно съдържанието на тази сцена, конникът говори – думите му са записани на скалата точно пред лицето му. Конникът резюмира цялото събитие с думите, които изрича: “С мен императорът победи добре”.

Конникът е хан Тервел – с него Юстиниан II, императорът, “побеждава добре”. Не може да има съмнение, че конни-

кът е Тервел, защото именно Тервел помага на императора – на Юстиниан II.

И така, с увереност можем да идентифицираме царствения триумфиращ конник като хан Тервел.

Релефът може да носи вече друго име, отразяващо точно-то му съдържание – “Триумф на хан Тервел” или “Хан Тервел триумфиращ”.

*Магдалина Станчева,
София, януари 2013*

ИСТОРИЧЕСКОТО СЪБИТИЕ

През 681 г. в североизточната част на Балканския полуостров се създава една нова държава – България. Нейната територия е отвоювана от Византия, наследницата на Рим, или по-точно от Източната римска империя. Всъщност това са земи, населени от дълбока древност с траки и завладени от Рим около началото на новата ера.

В навечерието на създаването на българската държава властта на Византия над тези земи е по-скоро формална и е съсредоточена в градовете и крепостите. Изоставените плодородни земи на юг от река Дунав отдавна вече били заселени от славяни. Дори няколко славянски племена създават свое политическо обединение в земите край голямата река.

От своя страна прабългарите, другият компонент на бъдещата българска народност, в своя дълъг път от земите край Азовско море на запад се установяват край делтата на река Дунав, на северния ѝ бряг. Оттам с постоянни набези на юг от реката те подготвят завладяването на тази земя.

Решителният сблъсък с Византия се развива през 680 и 681 г. Сам византийският император повежда срещу прабългарите голяма армия, решен да се справи с нарастващата опасност. Но прабългарите в съюз със славяните отблъсват византийците. Те принуждават Византия да признае техните права над завладяната територия и да се задължи да им плаща ежегоден данък. С това фактически е утвърдено съществуването на новата държава.

Събитията във Византия през следващите години предоставят нов случай да се укрепи младата българска държава – и политически, и териториално. В усилията си да си възстанови престола сваленият византийски император Юстиниан

II, избягал от заточението си в Херсон, пристига в България и се обръща за съдействие към нейния владетел хан Тервел. С многобройна българска армия хан Тервел и Юстиниан II се явяват пред стените на Константинопол. Юстиниан успява да овладее отново престола. Той приема българския хан в императорския дворец с големи почести и със скъпи дарове. На тази церемония император Юстиниан II намята на плещите на Тервел червена владетелска мантия и признава правото му на титлата “кесар”. Сключен е нов договор между България и Византия. България получава и една значителна територия на юг от планината Хемус (Стара планина).

Събитието става през 705 г. През следващите години отношенията между България и Византия често се менят. Но младата българска държава укрепва и отстоява своето място на полуострова.

Именно през годините след признаването на хан Тервел за законен владетел на независима държава събитието е било увековечено чрез издигането на един паметник, какъвто Европа не познава нито дотогава, нито по-късно в своята история: на стометрова скала е изваян релеф на триумфиращ владетел, известен под името “Магарския конник”.

МЯСТОТО

Земята между десния бряг на Дунава и дългата планинска верига, наричана в древността Хем, а днес Стара планина или по-кратко – Балкана, е меко нагънатата равнина. Рядко на хоризонта ѝ се очертават възвишения като Мадарското плато. Затова и приближаването към това място създава очакването за нещо необикновено. Отначало скалите изглеждат като някаква презграда в далечината. После те започват да приличат на естествена крепост, на крепост на гиганти, които бдят невидими в скалните гънки. С приближаването контрастът между съвременното всекидневие на тази плодородна, навсякъде обработена земя, по която се вият пътища, минават коли, белеят се къщите на село Мадара, и необикновената скална завеса става все по-голям. Когато човек е вече в подножието на скалите, реалният свят долу около него сякаш престава да съществува. Въздействието на високата около сто метра скална стена е непреодолимо и властно. Тя се издига, набраздена вертикално и хоризонтално, моделирана в едри заоблени плоскости, сякаш изплувала от времето на Сътворението. Нейната огромна маса, нейните необикновени форми отразяват действието на гигантски сили. И човек престава да бъде мярка за нещата. Усещане за първичност и вечност обхващат и най-рационално настроения, и най-неподатливия. Ако има по Земята места, които внушават присъствието на свръхчовешки сили, Мадара е едно от тях. Така е било несъмнено в древността и във времето на Мадарския конник, и след него. Това усещане, на което е подвластен и съвременникът, е било многократно умножено от вярата в съществуването на такава сила, която е владеела съзнанието на човека от отминали епохи. Преди да се усети въздействието на човешкото дело, тук самото място подготвя духа за него.

МАДАРСКИТЕ СКАЛИ

Разбира се, геологичното явление има своето обяснение. Скалите са утаечни горнокредни варовикови пясъчници. Фосили от различен вид се откриват в ронливите им пластовете. Най-старите наслаги спадат към формациите неолом, ценоман и еоцен. Над тях на отделни места се срещат и по-младите дилувиялни и алувиялни образувания.

Мощни тектонични процеси са създали тази необикновена каменна стена на Мадарските скали. Заг нея изгледът е съвсем друг – с мек наклон платото над скалите се спуска към плодородната равнина.

Скалната завеса е набраздена от вертикални пропуквания, които оформят дълбоки гънки. На места от тези гънки се извиват буйни и жизнени букети от растителност – гървета и храсти, закрепили корени в почвата, натрупана в пукнатините. Тази растителност хвърля живи цветни петна върху скалите: зелени напролет и в ранно лято, жълти и червени като пламъци наесен. Обърнати на запад, Мадарските скали остават през голяма част от деня в сянка. Те изглеждат най-мощни, когато слънцето преваля и светлината му ги облива изцяло. Тогава цветът им наподобява кована мед. Тогава те се възприемат в своето единство, огрени и отразяващи светлина и топлина, сякаш самите те са от разтопен метал. Сложната игра на техните форми може да се наблюдава най-добре, когато светлината пада косо и отделя от общата маса гънки и издатини, процепи и самотни скали.

Скалната повърхност носи следите на многохилядолетна ерозионна активност. Тя е оформена според устойчивостта на наслагите – всичко, което се е оказало по-податливо, е измито и загладено. Дългата ваятелска работа на природата създава

също внушението за едно явление, което иде от непостижими за човешкото съзнание дълбини на времето.

Трусовете и ерозивните процеси са причинили откъртването на големи скални късове и подножието на Магарските скали е обсипано с тези отломъци. Някои от тях са паднали много преди появата на човека тук, други лежат върху следи от праисторически поселения.

Но Магарските скали не са се успокоили. През ранното лято на 1928 г. след един пороен дъжд от тях се е откъснал блок, чиято тежест се изчислява на няколкостотин тона. И сега, когато човек обикаля пътеките и следи с поглед надвисналите, сякаш едва задържащи се на мястото си скални маси, обхваща го усещане, че в тишината на това място се крият сили, които не зависят от човешката воля.

Впрочем в това се изразява и главната тревога за бъдещето на Магарския конник – през самия релеф минават две пукнатини, образувани след неговото извайване.

Много преди човекът да дръзне да остави следа по тези скали, водата е ваяла своите фантастични скулптури. Тя е обработила не само вертикалните повърхности на скалата, но особено горните части на скалния венец. Над равнината сякаш са изправени огромни странни фигури – необикновени животни или бдящи на стража воини. Те вълнуват въображението. И навярно винаги е било така. Самите скали са подсказвали форми, подсеждали са, че скалните образи ще живеят дълго във времето, може би – вечно.

ПЕЩЕРИТЕ

Районът на Магарското плато и на Магарските скали е богат на извори. Два от най-големите избликват в подножието на скалите под Голямата пещера. Така се нарича една дълбока около 30 метра естествена конха в скалата. Ширината на отвора ѝ е 130 м, а от пода до ръба на скалния навес височината е 70 м. Това изцяло открито към руслото на Магарския поток пространство е един сигурен заслон за човека от ветрове и гръждове.

Но същевременно това е едно царство на водата. Тя се стича по стените на пещерата в милиони капки. С тих звън те падат на земята или се плъзгат по заоблените стени, целите обвити с плъзящи растения и мъхове. През тази зелена мрежа се подават деликатните форми на сталактити и сталагмити.

Във вътрешността на Голямата пещера звуците на падащи води резонират и се умножават. Лек облак от изпаряваща се влага, от разбити на прах водни капки забулва това място и увеличава усещането за тайнствен живот тук.

Романтични посетители са нарекли Голямата пещера “Пещерата на нимфите”. Наистина – на фона на зеленината и влагата не е трудно човек да си представи и виденията на тези красиви водни божества.

И все пак тази пещера е може би най-уютното място тук, при скалите. Тя е открита, достъпна, светла и в нея човек се чувства защитен не само от ветрове и гръждове, но и от скалните маси, които на места сякаш висят над главата му.

В северния край на Голямата пещера се тъмнее отвор – това е входът в една друга пещера, дълбока, тъмна, суха и без

никаква растителност. Тя е още по-сигурно и много по-лесно защитимо убежище. Наричат я “Малката пещера”.

Именно тук, в Малката пещера, и край Голямата пещера и по бреговете на Мадарския поток, се откриват най-ранните човешки поселения в Мадара – от времето на енеолита.

**ЖИВОТ ПРЕДИ ВРЕМЕТО НА
МАДАРСКИЯ КОННИК**

За първи път името на Мадара е отбелязано в научната литература именно във връзка с релефа, изваян на Мадарските скали. И то ще остане в историята, в историята на културата и на изкуството свързано завинаги с този релеф.

Но районът на Мадара е представлявал от най-дълбока древност привлекателно място за човека. Веднъж заселил се тук в зорите на новокаменната епоха, човекът не е изоставил вече тези места. Според времето, според своите възможности и нужди той е създавал тук пещерни и открити поселения, светилища, богати имения, крепости, храмове, отшелнически килии, работилници, места за уединение и места за общи празници.

Целият район на Мадарското плато е осеян със следи от живота на човека – една истинска съкровищница от археологически паметници, разкрити и неразкрити, вплетени във внушителната природна среда.

Би могло да се каже, че всеки от тях принадлежи на епохата, която го е създала. Но в хода на времето тези епохи се преливат. Нишката на живота ги свързва, предавайки човешкия опит, създавайки онази невидима връзка, която може да се нарече и традиция. Върху неизменното природно величие на това място се наслаждат човешките реакции, идеи, вярвания, следите на човешките усилия и на човешките постижения. Епохите се сменят, предавайки си в наследство не само материалните следи на живота, но и трудно уловимата духовна традиция. Тя също е била една реалност. Не са ли далечен отзвук от нея причините за вълнението, което съвременникът изпитва, посещавайки тези места?

Разбира се, тържайки по следите на човешката дейност

тук, твърде гръзко би било да се пише за тези неща. Само подаващите се на проверка факти са на наше разположение.

Макар и ограничено по пространствата, които е заемало, неолитното поселение е живяло твърде интензивен живот. Различни каменни, кремъчни и костени оръдия на труда, керамични съдове, следи от разнообразни стопански дейности, от лов и риболов се откриват тук и свидетелстват за уседнал живот.

Любопитно е, че в Малката пещера и извън нея са намерени необикновено голямо количество готови кремъчни оръдия, а също така приготвени за обработка ядра и отломъци. Изследователите установяват по тях наличието на своеобразни работилници, които са произвеждали кремъчни изделия не само за обитателите на магарското неолитно селище, но и за някакъв вид размяна.

Малко са предметите на култа, които са открити в това праисторическо селище – една хубаво моделирана глинена женска фигурка е свързана с почитането на продължителката на живота. Обстановката, която находките рисуват, е по-скоро делнично трудова. Няма знак за отношенията на обитателите на пещерите към огромните скали над тях. Но едва ли те са гледали на тях само като на убежище от природните стихии. За праисторическия човек тези каменни маси също са били одухотворени. Когато няколко хилядолетия по-късно вече може съвсем определено да се говори за тракийско население на тази земя, Голямата пещера се свързва с обожествяваните природни сили, с тракийските божества. Самата пещера става божествена, става светилище, в което се покланят и принасят дарове и оброци. Една част от защитеното от навеса пространство е била преградена и обитавана. Тук наред с местната керамика са открити скъпи вносни гръцки керамични съдове от елинистичната епоха. Изглежда, че тракийското селище съвсем не е живяло изолирано.

Пещерата продължава да се използва като светилище и през първите столетия на нашата ера, когато римляните са владеели вече тези земи. Тук са намерени няколко чудесни мраморни оброчни релефа. На този, който е с изображение на трите нимфи, дори се говори за поправянето на вратата на светилището. На друг е представен тракийският конник, а на трети – Херакъл, който си почива пред светилището на нимфите, обслужван от една нимфа и двама сатири. Плочки с изображения на Дионис и Кибела, на зодиакални знаци показват, че кръгът на култовете е бил твърде широк.

През античността Голямата пещера и местата около нея също са свързани с различни практически нужди на живота. Двата големи извора под пещерата вече се охраняват със защитни стени. Тук са разкрити и складове за храни с големи глинени долуци в тях.

Но това са навярно резерви за неспокойни времена. Голямата стопанска дейност се разгръща в откритата равнина на запад от Магарските скали. Там и сега са запазени останките на великолепен вил рустика – селско имение на богат земевладелец. Отличен градеж, рационално устройство на многобройните постройки на вилата, разкош и удобства на перистилното жилище, което има повече от петдесет помещения – всичко тук отразява благополучие и добра организация. Недалеч от това имение се разкриват и следите на селище от същата епоха. Явно е, че плодородието и добрите климатични условия на равнината са доминиращата привлекателна сила на тези места във времена, когато човекът чувства порасналите си възможности да извлича от земята нейните богатства, да строи и да управлява.

На фона на това оживление в полето Магарските скали изглеждат сякаш по-достъпни, по-освободени от тайнствата си. След официалното приемане на християнството в Източната римска империя през IV век в подножието им се изгражда базилика. Селището също има вече своя църква. Езическите култове сякаш са потънали в дълбоките сенки на скалите, а Голямата пещера се свързва с различни стопански дейности.

Крайт на античността настъпва. Самата империя е застрашена от нахлуванията на нови племена и народи. Тя гради крепости на важни стратегически места. В това време, вероятно през V век, на Магарското плато е построена белокаменна крепост. Дотогава на тази височина се извисявали само могили на стар тракийски некропол. Сега тук се огъва майсторски изградена стена с порти и кули. Тя затваря един отрязък от платото, като го защитава откъм достъпния склон и завършва с двата си края на ръба на скалите. Крепостта се издига като бял венец, като каменна корона, а челата на стената ѝ стърчат над скалите като някакъв знак на човешкото надмощие. Това е една забележителна творба на фортификационното строителство. Тя надживява времето и властта, на които е била създадена да служи, и запазва значението си и когато в тези земи вече е създадена българската държава. Тогава нейното значение дори нараства. Защото положението на крепостта е такова, че от нейните кули е обзрима цялата

равнина, в която е бил центърът на тази нова държава – първата българска столица Плиска. Видими са всички пътища – от тази крепост може да се наблюдава всяко движение по тях. В ясни дни на изток по хоризонта се забелязва дори отблясъкът на морската шир – острото око е могло да следи оттук пространството между Мадара и черноморския бряг.

От ръба на скалното плато погледът надолу по скалите среща техните гигантски форми и гибелната за непредпазлива стъпка пропаст. От тази страна платото е недостъпно. И все пак в една дълбока пукнатина са открити следите на стъпала и места за опора. Скрита в тази пукнатина стълба е отвеждала до пещерите, до складовете със зърно и преди всичко – до защитените със стени извори. Крепостта е била подготвена да издържи на дълга обсада. Тя е имала скрита връзка с равнината, разчитала е на особеностите на мястото, за да отблъсне всеки неприятел.

До нас обаче не е достигнало нито едно сведение за голямо сражение тук, за нападения и отбрана. Белият каменен венец на крепостта на платото е изпълнявал ролята на наблюдател и страж, но славата на битките го е отминала. Подобно на много други укрепителни строежи, издигнати в последните две столетия, през които Византия се опитва да закрепи властта си тук, и Мадарската крепост ще остане в наследство на онези, които не само ще владеят тази земя, но и ще я направят свое отечество.

Както цяла Европа, в която вече е залязло времето на огромната Римска империя, и балканските земи приемат новите народи, бъдеще за стария континент. Кръстопътният Балкански полуостров, земя на древните траки, земя, огряна от блясъка на големите огнища на европейската цивилизация, сега е залята от вълните на славянските заселници. Тук се врязват и силните струи на прабългарите. Ще се формира нов, жизнен и творчески народ, който ще приеме езика на едните и името на другите. В неговия етногенез, както и в неговата култура ще се вплетат и живите традиции на многохилядното човешко развитие на това място, неговите постижения, неговото наследство.

Мадарският релеф няма подобен на себе си нито на Балканите, нито в Европа. И все пак неговото появяване на Мадарските скали не е откъснато от тяхната роля в живота на човека по тези места, от дълбоката мистика, която ги обвива от древни времена, от признанието за тяхното величие, пренасяно от поколение на поколение. Мадарският релеф ще се по-

яви на духовния и материален фон на това необикновено място
и ще постави върху него най-яркия белег на човешкото дело.

ВРЕМЕТО НА МАДАРСКИЯ КОННИК

Северно от Мадарското плато се простира обширно поле, оградено от ниски възвишения. В това поле, покрито някога със степни треви, е създадена първата столица на младата българска държава – Плиска. Името е славянско и подсказва може би, че тук някъде е имало по-старо славянско селище.

Но устройството на Плиска е свързано с традициите и изискванията на прабългарската военна система. Първоначално това е бил огромен укрепен лагер. Площ от 23 км² с форма на четириъгълник е била оградена с висок няколко метра земен насип, пред който е имало и друго препятствие – дълбок ров. Още две такива големи землени укрепления са били създадени източно и западно от плисковския лагер. Изграждането на такива големи защитни съоръжения не е било леко. Те са били необходими, за да има достатъчна площ за прабългарската конница – основна ударна сила на войската. В средата на Плисковския стан била издигната ханската резиденция.

От първите строежи на Плиска днес са се запазили малко следи. Земяният вал все още личи, въпреки че са минали хиляда и триста години от неговото създаване – той е навярно най-ранното запазено свидетелство за твърдата воля тази земя да остане българска, а създаденото в нея – да бъде дълговечно.

Плиска остава столица от 681 до 893 г., когато държавният център се премества недалече оттук, в Преслав. През това време се изгражда така нареченият “Вътрешен град” – мощна каменна крепост, чиито стени, порти и кули и сега будят възхищение с великолепия си градеж. Във Вътрешния град са дворцовите сгради, жилищни и приемни, дворцовият храм, жилища на приближените на хана.

През двувековния период, в който оттук се управлява бъл-

гарската държава, това място се свързва с големи събития не само в историята на България, но и на цяла Югоизточна Европа. Плиска е център на мощна държава, която в отделни периоди на своето развитие е сред първите сили в Европа и с нея се съобразяват не само Византия, но и всички останали държави. България си извоюва голяма военна слава с успешните войни за обединяване на значителна част от южните славяни и особено с победата си през 718 г. над огромната армия на арабския халифат, която поставя в смъртна опасност Византия и нейната столица Цариград. Тази победа се споменава от западните хронисти векове наред, дори в съчинения от XII век.

Плиска е мястото и на две събития със съдбоносно значение за историческото развитие на България, а и на други славянски страни: в Плиска през 864 г. българският владетел Борис I приема християнството за официална религия на държавата, а през 886 г. тук са посрещнати с радост и почит учениците на светите братя Кирил и Методий, създателите на славянската азбука. Те полагат началото на книжовността на български език.

Но Плиска е преди всичко столица на езическа България. Суровите, строги и внушителни градежи, чиито останки са запазени до днес, отразяват сякаш епохата си – силни и решителни времена, борба за оцеляване и утвърждаване, увереност и воля за пребъждане във времето.

Сред тези градежи се откриват и останките на езически храмове. В план те представляват два вписани един в друг правоъгълника. Също така устроена храмова постройка е разкрита и в Мадара, в подножието на Мадарските скали. И в Плиска, и в Мадара езическите прабългарски храмове са били разрушени след приемането на християнството и върху останките им са построени християнски църкви, едни от най-ранните български църковни сгради. Това са безспорно символични действия, които е трябвало да покажат не само заменянето на езичесвото с християнството, но също премахването и забраната на старата религия и господството на новата.

Върховното божество на прабългарите е бил богът на небето Тангра. Самото име Тангра или Тенгри означавало “небе”. Бог Тангра е бил почитан и на открито. В подножието на Мадарските скали и досега са запазени такива открити светилища, където навярно са били извършвани обреди и жертвоприношения. Най-старото от тях представлява паднал от височината огромен скален къс. Неговата горна повърхност е почти равна. Има предположения, че късно появилото се име

“Даулташ” (Камък тъпан) е свързано с формата му или пък с далечния отзвук от изпълнявани тук обреди, при които шаманите са използвали тъпани. Може би техният глух тътен около скалния къс отзвучава в неговото име.

Следи от обреди има и по други големи камъни наоколо – в тях са издълбани улеи, гнезда, в които са били закрепяни някакви предмети. Изобицо в обредите и вярванията на прабългарите камъкът заема значително място. В полето около първата столица Плиска все още са запазени големи, неправилни, до два метра високи каменни блокове, забити в земята, изправени като знак може би за загинали далеч оттук воители.

За един народ, за който върховно божество е богът на небето, мястото при Магарските скали не е могло да не придобие изключително значение, да не се свърже с религията и с религиозните обреди. Погледнати отдолу, от земята, където са човешките същества, Магарските скали сякаш са устремени към небето, сякаш почти го докосват. Именно затова светилището е долу, в подножието им, на открито под небесния свод. От всички култове и вярвания, с които тези скали са били свързани през векове и хилядолетия, прабългарската религия като че ли намира най-пълно покритие с духа на това място, с внушенията на Магарските скали. Нито идеята за водните и горските нимфи, които обитават зелената и влажна пещера, нито изрязаните в скалата векове по-късно килии на християнски монаси - отшелници са в такава дълбока смислова връзка с тази шеметно извисена към небесата скална маса. И тракийските божества, и християнското отшелничество се приютиват в нейните гънки. Докато сякаш за почитане на прабългарския върховен бог на небето самата природа е създала това единствено и неповторимо място.

И Магара става култов център на езическа България. Столицата Плиска, където е ханската резиденция, е съвсем наблизо. Самите ханове ще идват тук да принасят жертва на Тангра. Жертвоприношението на хан Омуртаг (814 – 831 г.) е записано на каменна колона, намерена на това място. Надписът е частично запазен и гласи: “Кан сюбиги Омуртаг от бога владетел... беше... и направи жертвоприношения на бог Тангра”.

Във времето на Омуртаг, когато в страната се извършва усилено строителство, под Даулташ вече е била изградена голямата храмова двойна правоъгълна сграда. Нейният хубав градеж от едри, правилно обработени каменни блокове е еднакъв с този на други строежи в Плиска и Магара. Сигурно все

през този период в подножието на скалите е била създадена и обширна лятна ханска резиденция. Мястото е ставало по-оживено. В крепостта над скалите имало вече български гарнизон. Великолепната наблюдателна позиция на това място придобила сега особено значение. От нея е можело да се изпращат и приемат сигнали със запалени огньовете и така да се осигурява връзка с по-близките и по-далечните укрепления, които са образували защитната система на столицата.

Старите каменни капича под скалите продължавали да са на почит както в ранните години от живота на държавата. Тези скални късове са били като стъпала, които приближават човешката жертва и молитва към небесните висини, където Тангра е трябвало да ги приеме. И досега е запазена стената, която обгражда един от тях.

Магарският конник исторически и смислово е свързан с прабългарския култов център, който възниква при Магарските скали. Времето на създаване на релефа на скалната стена е непосредствено след признаването от Византия *de iure* на българската държава и на правото на нейния владетел хан Тервел да носи титлата кесар (цезар, цар) – титла, която дотогава не е била признавана на нито един чужд владетел и която се е носела от втория човек след императора, обикновено от наследника на императорския престол.

Освен всички други съображения при датирането, за времето на извайването на релефа свидетелства и най-старият от трите надписа, врязани в скалата около конника. Именно първият от тях съобщава за оказаната от хан Тервел помощ на византийския император Юстиниан. Следователно релефът е изваян след 705 г. и вероятно още при управлението на хан Тервел (700 – 720 г.). Защото в другите два надписа се споменават станали по-късно събития и управлявали след хан Тервел владетели – Кормесий и Крумесис (721 – 738 г.) и Омуртаг (814 – 831 г.).

Както се вижда, релефът с надпис, създаден по времето на втория български владетел хан Тервел, наследник на основателя на държавата хан Аспарух, се допълва с втори надпис при наследника на Тервел хан Кормесий, а едно столетие по-късно – с трети надпис от хан Омуртаг. Магарският конник с неговите надписи не е бил схващан в онази епоха като еднократно дело, а като дело във времето. Времето на Магарския конник не е само времето на създаването му, а цяла епоха – епохата на езическа ханска България.

След хан Омуртаг престолът на България последователно

се заема от Маламир (831 – 836 г.) и Пресиян (836 – 852 г.), които не са оставили около релефа никакъв надпис. Възцаряването на Борис бележи голям поврат в историята на държавата – по негово решение става покръстването на българския народ (864 г.). Християнството е вече официална религия на държавата – ролята на Мадара като държавен култов център е приключена.

Борбата за утвърждаване на новата религия е била много трудна. Особено силна е била съпротивата на прабългарската аристокрация, включително на най-приближените до княз Борис. Първият бунт на болярите е в 865 г. – княз Борис го потушава. Опит да възстанови като официална религия прабългарското езичество прави неговият първороден син Владимир-Расате (889 – 893 г.), когато се възкачва на престола след оттеглянето на Борис в манастир. Той събаря новоизградени църкви, готви се да въздигне отново езическите храмове. Уведомен за събитията, старият княз Борис напуска покоя на манастира и с бързина и решителност се справя с противниците на християнството. Избити са мнозина, а Владимир е ослепен и хвърлен в тъмница. На престола се възкачва вторият син на Борис – Симеон (893 – 927 г.), владетелят, при когото България ще преживее своя златен век на културен разцвет.

Приемането на християнството е политически акт с голямо значение. От това дали религията на държавата я е отделяла, или свързвала с другите страни на средновековна Европа и особено с Византия е зависело твърде много бъдещото положение и развитие на страната. В този исторически поврат са принесени тежки жертви. Времето и развитието на събитията показва колко необходими са били промените.

Намалява ли със залеза на езическата епоха смисълът и въздействието на Магарския конник в живота на средновековна България през следващите столетия? Без съмнение времето на конника е времето на езическа ханска България. Но е многозначителен фактът – нейните християнски владетели не посягат към релефа на скалата. Делото на българските ханове не е заличено. Никоя усърдна християнска ръка не посяга към него нито в годините на жестока схватка между онези, които сочат нов път напред на България, и онези, които теглят назад, към времето на гедите и към техните вярвания, нрави и обичаи. Магарският конник още тогава е обречен да пребъде, получил е правото на безсмъртие. Смисълът му се е схващал и тогава като по-голям белег на времето от другите, по-голям от онова, което е отминавало с владетелите и столетията.

РЕЛЕФЪТ НА СКАЛАТА

APHON
XPCATE
CC
YPCVAAJHEΔOK KABXANONTONK
ICIMAN XPCVCA NC
XPCATEDOK ENEPATOCCKΦICΦE
CAMEOCAPXONKPMECTEKICKTEM
-PACOTHEΔIOBEBETOCDIOEBWPHICECTEM
ETCΔIOBEMENKPMECTINAPXONTANOBAΔILEBCKP
ECTONAPXONTANPROCEKANESENICTOICOMMET
C XONTAPXVCA EΔOKOΠATIPMBCEMETEMKΦ
XPCAEΔOKCKOTΔOPC CM
8
TCTIPAKIMAHONEΔOKENXPCVCA
APXONKPMECTOPATIPMB
HKACEVCANA ΠOLE CUNO

ΥΓΑΡΩΝΤΟΣ
ΧΙΣ
ΕΧΑΡΙΣΕΝΟΚΡΩΜΕΝΑΡΧΟΝΟΥΕΑ
D
ΚΑΝΑΡΑΝΙΣΕΝΙΣΕΕΜΕΟΜΠΡΑΤΟΒΙΟ
ΔΟΡΕΜΥ
ΡΕΝΗΤΟΤΕΕΜΕΤΕΝΕ
ΑΡΧΟΝΟΜΩΡΑΓ
ΚΡΩΜΕΣ

ΕΤΡΑΦΙΝ
Ε ΜΕΛΕΜΙΡ
ΣΩΝΙΚΑΓΤΟ
ΖΗΚΑΤΕΛΥΣΕΝΣΕΚΘ
ΟΟΜΠΡΤΑΓΑΡΧΟΝ
ΚΑΛΑΕΠΕΝΘΕΝΤΟΝ
ΕΚΘΑΡΧΟΝΘΟΗΟΟΜΕ
ΛΕΜΙΡ

Магарският конник, както кратко се нарича този паметник, е всъщност една композиция, в която участват една човешка и три животински фигури. Изваяна е на скалата на 23 метра височина от терена в подножието ѝ. Представена е сцена, в която един конник в ход надясно е следван от тичащо зад него куче, а под предните крака на коня е изобразен прободен от копие лъв. Размерите на фигурите са почти в естествена големина: дължината на коня заедно с главата е 2.72 м, а височината му с ездача – 2.85 м. Кучето е дълго 1.34 м.

Конят е в движение напред, но главата му не е представена в профил, а насреща, обърната към зрителя. В три четвърти към зрителя е обърнат с горната част на тялото и с главата си и ездачът. Кучето е насочено в бяг напред, без отклонение от това движение. Лъвът се е движел в противоположната посока, срещу конника. Той е ранен, със забито в тялото му късо копие, което ездачът вече е хвърлил. Лъвът се е сгънал напред, извивайки глава и предни крака към зрителя.

Така чрез положението на отделните фигури в тази композиция и връзката им една с друга е показана и тяхната роля, и тяхното отношение в действието, което сцената представя. Конят и конникът са в единство по своето положение. Те се обръщат към зрителя, те – “съобщават” смисъла, който е вложен в релефа; кучето е в успоредно действие, но неговата роля не е централна. То изразява движението напред със своя устремен скок и не само следва конника, но се насочва и срещу поваления прободен лъв. То е с полуотворена уста и с изплезен език. Подчертани са остриите зъби на челюстите му.

Лъвът е в противопоставено положение. Но той не е показан нито в атака, нито мъртъв. Той е победен, ранен, пре-

вит под конника. Той не стои на неговия път – движението на коня напред е безпрепятствено.

Въпреки че релефът е твърде пострадал от ерозията, по него и сега личат много подробности – вижда се, че скулпторът е изобразил твърде грижливо онези характерни елементи, които е трябвало да помогнат за недвусмисленото разчитане на представените образи и на цялото действие.

Конникът има ниска набита фигура и седи на коня като сраснал с него. Конник и кон сякаш са едно цяло. Мъжът е с дълга коса, която се спуска назад почти до рамената. Лицето за съжаление е тежко засегнато от ерозията. Не личат отделни черти, а само контурът на главата. Дрехата на конника е надиплена от кръста надолу и пада на няколко едри гънки. Препасана е с колан. Вижда се, че под тази греха той носи дълъг и широк панталон, пристегнат над глезена по източната мода – нещо като шалвари. Кракът му е обут в обувка без ток, вероятно от мека кожа, която обвива стъпалото и завършва със заострен връх. Кракът стъпва на стреме, прикрепено към седлото с тънък ремък. Дясната ръка е свита в лакътя. Може би с нея конникът придържа юздата, а може би тя е просто отпусната пред гърдите. Лявата се вижда над шията на коня. С нея ездачът държи някакъв заоблен отгоре предмет. Някои изследвачи го тълкуват като чаша или рог за пиене, други – като сгънат ремък на юздата. Зад гърба на конника е очертан ръбът на високото облегалo на седлото.

Конникът е в спокойна, почти неподвижна поза. Той е представен, когато действието е вече извършено – копието е хвърлено, лъвът е сразен, конникът е придърпал юздата на своя кон и продължава напред.

При тържествената застиналоост на ездача движението напред е изразено чрез коня – с високо вдигнат преден ляв крак, с отместен напред заден ляв крак. Двата десни крака са здраво стъпили на земята.

Конят е с много едро, масивно тяло, със силно издута гръд, с подчертано голямо задно бедро. За това тежко тяло краката изглеждат прекалено тънки. Но гали това се дължи на несръчност на скулптура или на стила, който търси експресивността с различни средства?

При сегашното състояние на релефа прави впечатление, че докато тялото на коня е сумарно третирано, по периферните му части – глава, крака, опашка са отбелязани доста много подробности. Мускулите на краката не са моделирани, а са очертани. Копитата са подчертано едри. Главата е означена

с вълнообразна линия, а опашката е също подчертано голяма и къдрава, на големи кичури, може би нарочно оформени.

Конската амуниция е била навсякъде точно означена с подробности. Сега много от тях са заличени, но други са запазени и сред тях има особено важни за тълкуването на паметника. През челото на коня минава ремък с две украси, чиито изпъкналости личат. Но особено интересно е правоъгълното гнездо между ушите (4 x 3.5 см). То е дълбоко 7 см и вероятно в него е била прикрепена украса от друг материал, може би сноп от пера в някаква обкова, а може би и апликация от скъп метал. Освен юздата и ремъците, които придържат тежкото седло с дървена облегалка, добре личи и подопашният ремък, който е предаден като двойно по-широка лента.

Конят и конникът се възприемат заедно като едно цяло, в което по особен начин са обединени внушението за движение, подчертано от положението на краката на коня, и внушението за тържествено спокойствие, почти за статичност, което се излъчва от стойката на ездача, от положението на неговия торс, от подчертаното предаване на главата на коня насреща.

Конят се движи не с обикновена походка, при която краката се местят в последователно противопоставено движение на ляв преден и десен заден, десен преден и ляв заден. Конят се движи в зауцен ход, различен от естествения, при който ляв преден и ляв заден се съгласуват, следвани от преместване на десен преден и десен заден. Такъв алюр се постига със специална гресировка на коня и това се практикува най-вече от източните народи. Това не е галоп, не е и обикновена равна езда, а тържествен церемониален ход.

Движението на ездача е в едно неопределено пространство, в което не е означена с нито един белег средата – линия на терена или фон, или някакъв елемент от пейзаж. И тъй като за зрителя цялата изобразена на релефа сцена е високо над него, създава се впечатлението за неограниченост на пространството. Фигурите са еднакво отделени от това, което е над тях, както и от това, което е под тях. Сякаш действието и движението стават над земята, т.е. над земните пространства или извън тях.

По своите съставни елементи изобразеното на релефа може да се определи като ловна сцена. Но това не е битова ловна сцена, а един символичен лов, в който ловецът е победителят владетел, а убитият лъв е неговият победен неприятел. Това е една триумфална сцена, в която всеки елемент е многозначителен, тъй като участва в посланието, което релефът е

предназначен да предава.

Сюжетът “символичен победен лов” е познат и се среща в различни по вид паметници на изкуството, близки до времето на създаването на Мадарския релеф. Но самата идея за ловна победа, която дава престиж на ловеца, сигурно иде от най-дълбоките пластове на човешкото съзнание. Тя е запечатана там от онези далечни ранни времена на съществуването на човешко общество, когато ловната победа е означавала оцеляване на човешката група и е издигала ловеца победител до положение то на неин водач.

Времето на ранните цивилизации и на оставилите бляскава диря царства е въплътило тази атавистична идея във великопenni художествени творби. Царският лов в асирийската монументална пластика е едно от най-забележителните и ранни въплъщения. Символиката на този сюжет е още по-силна в сасанидското приложно изкуство. Той се появява и върху коптски тъкани, и то в два варианта: ловец, който не е придружен от куче и убива лъв с изстреляна с лък стрела (тъкан от VI – VII в.), и ловец, който си служи с копие и е придружен от куче (VII в.). Сюжетът прониква и във Византия. От изделията на императорските работилници за скъпоценни тъкани се е запазил копринен плат с медальони сдвоен симетрично разположен образ на ловец, който пробожда с копие лъв, преследван от куче. Разбира се, тези примери са между малкото, което е достигнало до нас от без съмнение многобройните някога произведения с този сюжет.

Съществено в тази сцена е, че победеното животно е лъв. Именно това изважда сюжета от широките рамки на ловна сцена и му придава определен смисъл в две посоки: победеното животно е най-силното, царят на животните, а ловецът е царствена личност, победител в борбата със силен неприятел.

По всичко изглежда, че сюжетът на царския лов, който всъщност символизира триумф на владетеля, е възникнал на Изток, където и битът на народите, и обществените отношения са създавали условия за развитието на тази идея. Там този сюжет навлиза в изкуството, получава своята основна иконографска характеристика и оттам прониква във византийското изкуство.

За прабългарите този сюжет е бил и познат, и близък по дух. Главният персонаж в него е конникът. Образът на конник е бил не само дълбоко свързан с бита, с войнския живот на народа, но е и един от най-често представяните чрез графити върху камък. Чудесни образци на гравирани върху варовикови

блокове конници са открити и в първата столица Плиска, и във втората – Преслав. Плисковските и преславските изображения се датират от VIII и IX век. Тези и много други подобни изображения показват навлизането на идеята за воина конник или за ловеца конник във всекидневно заобикалящата човека среда. Векове преди времето на създаването на Магарския релеф, преди заселването на славяни и прабългари, ловуващият конник е бил най-разпространеното култово и вотивно изображение в тракийските земи. В този образ се е представяло най-широко почитаното тракийско божество – Херосът. Бог на живота и на смъртта, на природните сили и на плодородието, той е почитан навсякъде и почти при всяко селище има негово светилище. В България са намерени досега повече от 2500 релефа на Херос или на Тракийския конник, както обикновено се нарича. Не е чудно, че пътешественикът художник и изследовател от XIX век Феликс Каниц приема релефа при Магара за изображение на Тракийския конник. Каниц обикаля България няколко години преди Освобождението от турско владичество, запознава се с много археологически паметници от тракийската древност. Каниц вижда само отдалеч релефа на Магарските скали и му се струва, че до него има латински надпис, от който той мисли, че е различил някаква дума. Каниц отбелязва това в своята забележителна книга “Дунавска България и Балканите”. С това той слага началото на проучването на паметника и едновременно неволно дава път на първата погрешна хипотеза за обяснението му.

И днес, когато въпросът за датирането на Магарския конник е отдавна решен от науката, сравнението между иконографията на ловните сцени с Хероса и Магарския релеф е интересно, защото то показва дълбокото различие (в самото съдържание и в смисъла) между многобройните релефи на Хероса и този единствен, неповторен нито по вложеното значение, нито по форма паметник. Тракийският богконник в качеството си на покровител на лова се грижи за един от важните поминъци на тракийското население. Той покровителства именно този полезен и за обикновения тракиец, и за знатните мъже лов. Херосът преследва глизани и диви бикове, сърни и елени, зайци и кози. Ловът, при който ловецът проявява само своята мощ и умение, не влиза в сюжетното разнообразие на ловните сцени – Херосът не побеждава мечка или пантера, или лъв. Херосът има свои животни придружители и между тях най-често по релефите се явява кучето. То не само следва ловеца, но му помага, като гони или като се нахвърля върху преследваното животно.

И третият компонент на Мадарския релеф – лъвът – е изобразяван често по оброчните релефи на Тракийския конник. Но както и кучето, той е придружител на Хероса и негов помощник. Той върви в една посока с него, гони преследвания дивеч или се нахвърля да го разкъса. Когато на релефите на Тракийския конник е изобразен сюжетът “Завръщане на Хероса от лов”, лъвът и кучето пак са придружители на Хероса, който носи окачени на коня си убитите животни.

Явно е, че явяването на лъва като неприятел, който е противопоставен на конника и на неговото куче, отговаря на съвсем друг смисъл на цялата сцена. Победеното животно е лъв, а лъвът е най-голямата сила, която може да се представи в един символичен лов.

Между времето на най-късно датираните релефи на Тракийския конник и времето на създаването на Мадарския релеф изминават повече от четири столетия. Още от IV век тракийските земи се покриват с християнски църкви. Християнството настъпателно воюва с езическите култове. Техните преживелици търсят прикритие зад имената на светци в обреди, благословени от църквата, и в безкрайните дебри на народната митология и на фолклора. Именно тези четири столетия

пренасят в друга, нова епоха онова, с което народът отказва да се раздели. То продължава да живее в традицията, трансформирайки се във времето. Може би не без основание някои виждат в особено разпространеното сред народа почитане на свети Георги (покровител на скотовъдството и по-специално – на овчарите, но също така свързан с вегетацията, плодородието и брака) едно превъплъщение на тракийския конник.

Не в тази сфера са идеите, които въплъщава релефът на Магарския конник. И не само различното съдържание е това, което го отделя от многобройните образци на античното изкуство, с които е богата тази земя. Магарският конник е творба на друга епоха. Той е създаден във време на големи промени в Европа. Средновековието настъпва с всички нови черти на това време. Нов народ е заел своето място в този югоизточен край на Европа. Той идва от Азия. Езикът и културата му са различни, нови за европейския свят. Общественият му отношения са създадени и са се изменяли в други условия, непознати дотогава на тази земя. Различна е и религията му – той все още не се е разделил с нея, за да се приобщи към християнска Европа. Коренът на традициите му не е в тази земя – тя занапред ще ги приеме. Естествено е и монументалната скулптура на скалите, създадена по волята на неговите управници, да не намира тук естествени и непосредствени предшественици. Тя е сякаш без корен в тази земя, нова, единствена и самотна в своята грандиозност.

Но нито една човешка творба не може да бъде напълно откъсната от близкото и далечното свое обкръжение: както от онова, което е разположено във времето, така и от онова, което лежи в пространството около нейния собствен свят. Магарският конник носи белезите на човешкия опит. Носи го както в главните линии на своето съдържание, така и с подробности. Носи го в майсторството на изпълнението, в онези негови характеристики, които се синтезират в думата – “стил”. А те са многозначителни. Нищо не е случайно в изобразената сцена. И затова разчитането на подробностите е едно увлекателно проникване в дълбоките пластове на епохата, на вярванията на един народ и на неговия начин да мисли и да изразява мисълта си.

Задачата да се скулптира релеф на отвесната скала, високо над терена, е трудна дори в съвременни условия. Още по-трудна е била тя във времето, когато е изваян Магарският конник. Няма съмнение, че тя е била възложена на опитен скулптор – това се вижда по нейното изпълнение. Майсторът

е работил на скеле, високо 25 метра. Гнездата, в които са се забивали гредите (непосредствено под релефа), са запазени и сега. Една от трудностите на задачата се състои в това, че в процеса на работа майсторът не може да се отдалечи твърде от своята творба. А тя е предназначена да се възприема отдалеч и от ниско. В това отношение той не е могъл да контролира работата си, като проверява ефекта от дистанция. Такава проверка не е могла да се прави от мястото на изпълнението, защото скелето едва ли е осигурявало площадка с ширина повече от два-три метра. Но това не е могло да се прави в процеса на скулптирането и отдолу или отдалеч, тъй като скелето е закривало творбата и преди отстраняването му тя е била видима само от неговата площадка.

Решението на задачата започва с избора на участъка от скалната повърхност, върху който ще се разположи сцената. Мястото е намерено върху естествена изпъкналост на скалата. Върху нея е разположен най-големият обем – тялото на коня. Повърхността под тялото и на мястото, където са кучето и лъвът, напротив, се вдълбава леко навътре. Гледани отдолу, тези две фигури се очертават само с контурите си върху наклонената навътре повърхност и почти не се извисяват с релефен обем. Така дори и чрез този като че ли случаен, а не търсен ефект се подчертава фигурата на конника.

За да получат фигурите обем, скулпторът е приложил техниката на отнемане на фона – друга възможност той не е имал. Скалата, слоест ронлив пясъчник, се е поддавала лесно на ударите. Но слабото сцепление е създавало опасност да се откърнат по-големи от желаните късове, да се измени посоката на удълбаването. Скулпторът е избрал длето с тесен връх, което е намалявало риска от разкътрване и е осигурявало по-голяма точност при работата. Следи от върха на инструмента личат добре на някои места, особено по тялото на кучето.

Отнемането на фона е направено не само непосредствено около фигурите и между тях, а обхваща цялата сцена. Над нея се образува дълговидно очертание на изчуканото поле. Вдълбаните плоскости на фона не са изравнени навсякъде. По периферията на композицията скулпторът се е опитал да направи това. Но в централната ѝ част – непосредствено около конника и между краката на коня – фонът е оставен неравен. Явно е, че скулпторът не е искал да рискува, а освен това е преценявал ефекта, който релефът ще има при наблюдаване от значително разстояние, откъдето грапавините на фона са се сливали, създавайки донякъде впечатлението на естествената необра-

ботена повърхност на скалата, която е шуплеста и неравна.

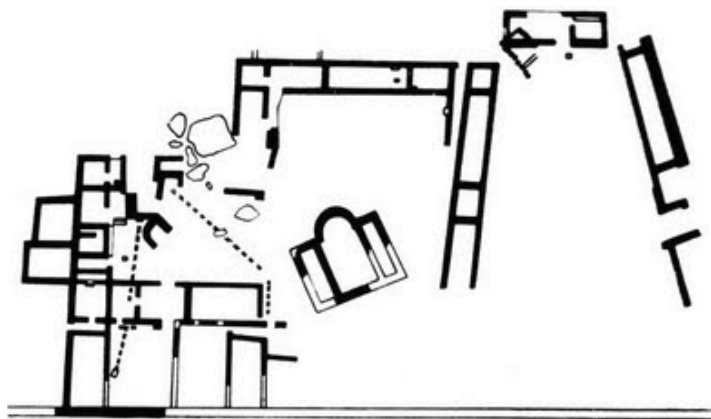
Отнемането на фона не е било достатъчно, за да осигури такава височина на релефа, която да прави отчетливо видими всичките подробности на сцената. Затова скулпторът е приложил още една техника – очертаване с жлеб. Жлебът е дълбок 2 см, а е широк от 1 до 1.5 см. Дори в тази разлика между дълбочината и ширината проличава умението на майстора – той постига така по-отчетлива линия на жлеба, тъй като сянката в дълбочината му подсилва неговата видимост, докато разширяването би я намалило.

Този жлеб и сега играе много важна роля за изследването на паметника. По него се установяват редица подробности на изображението, които биха останали неизвестни, тъй като на много места ерозията е унищожила изпъкналата повърхност.

Забележително е, че като е възприел този начин на контуриране, скулпторът не го е приложил при фигурата на лъва. Това е толкова по-изненадващо, след като лъвската фигура има доста нисък релеф. Дали скулпторът е смятал, че тя е добре различима, тъй като е представена върху леко наклонена навътре скална плоскост – т.е. и в този случай да е разчитал на дадеността на скалната повърхност, както е постъпил, за да подчертае едрината на конското тяло? Но защо в такъв случай е контурирал с жлеб тялото на кучето, което е скулптирано на същата леко наклонена повърхност? Дали в тази разлика в начина на представяне на фигурите няма вложен и друг смисъл – да се разграничи и по този начин групата на победителя от тази на победения? Трудно е да се отговори на този въпрос. Жлебът като средство за подчертаване е използван навсякъде, освен при задния десен крак на коня. Там той е бил и излишен, и неприложим, защото отнемането на фона е много дълбоко. Не е така при лъвската фигура. Ето защо не може да се изключи обмислено намерение у скулптора чрез отказ от жлеба около лъва да засили у зрителя внушението за противопоставяне на това животно на останалата група, за подчертаване на положението му на чуждо за другите и победено.

Открояването на изображението от скалната плоскост е било осигурено и чрез оцветяването на фигурите, чрез покриването им с червена мазилка. Части от нея и до сега са запазени по тялото на коня. Със същата червена мазилка са били запълнени и врязаните букви на надписите около релефа. Това оцветяване безспорно е давало съвсем друг изглед на релефа отдалеч. Той се е отделял много категорично на фона на неоцветената скала.

Без съмнение червеният цвят на това покритие е изгубил и друга роля. Червеният цвят е царският цвят. Известно е колко голямо значение е придавано на този цвят във византийския дворцов протокол – червената мантия и червените ботуши са били част от императорските церемониални отличия. С такава мантия е бил наметнат Тервел при провъзгласяването му за кесар от византийския император.

Оцветяването на релефи е много стара практика в изкуството. Тя е широко прилагана в античността, но при малко паметници цветното покритие на повърхността се е съхранило. При Магарския релеф оцветяването е приложено с двойна цел – да се подпомогне отличаването на релефа от скалата и да се придаде по-голяма тържественост на сцената.

Лицето на конника сега се отделя от фона само благодарение на жлеба, който го обикаля. Не личат чертите, а само положението на главата обърната на три четвърти към зрителя. Това, отнема възможността да се приближим до отговора на един от интересните въпроси: изобразено ли е на този релеф определено историческо лице – хан Тервел, или това е обобщен образ на владетеля?

Най-силният довод в полза на становището, че на Магарския релеф е представен именно хан Тервел, е надписът пред конника, в който се съобщава за исканата от император Юстиниан помощ, за съдействието, което Тервел му оказва, и за възстановяването на Юстиниан на престола в Константинопол. Надписът не само споменава името на Тервел, но съдържа и изказано от името на Тервел: „... императорът с мене победи добре“ – така завършва текстът на надписа.

В една голяма частна колекция в Базел се пази единственият известен досега оловен печат на хан Тервел. Намерен е в

Константинопол. На едната му страна е представен образът на Тервел – бюст, обърнат настрани. Изображението е направено по византийски образец. Но прическата на Тервел е различна от тази, с която са представяни византийските императори – късо отрязани коси с леко подвити краища. Тервел е с дълги коси, които се спускат на едри кичури отпред. Има и заострена брада. Облечен е в ризница, носи на главата си шлем. В дясната си ръка държи дълго копие, а в лявата – щит. На щита е представен конник, пробождащ повален на земята пред него неприятел. На обратната страна печатът има кръст и надпис: “Богородице, помагай на кесаря Тервел”.

Без съмнение печатът датира от времето след събитията около възвръщането на престола на Юстиниан Ринотмет и признаването на титлата кесар на българския владетел. След посещението в императорския двор и запознаването си с дворцовия ред и церемониал Тервел навярно е възприел някои дворцови практики. Тогава е бил създаден и този печат, използван и за кореспонденцията му с византийския император. Печатът на Тервел, публикуван през 1972 г., е още едно потвърждение за желанието на владетеля да даде израз на новото си положение. Това е вероятно едно от действията в тази насока. Самият релеф на Магарските скали отразява същата воля да се даде гласност на голямото събитие.

Остава без отговор един друг въпрос, който се отнася вече до художественото майсторство – какво е било постигнато от скулптора в образа на конника и с какви технически и стилни похвати. Едва ли може да се предполага, че е била поставена и осъществена задачата да се създаде индивидуализиран образ на хан Тервел на скалата (чрез прилика в чертите на лицето). Такава задача е била неизпълнима в тези условия, на тази скала, а и до известна степен безсмислена, като се вземе предвид от какво разстояние се гледа релефът. Съществено е било да се изрази идеята за владетеля победител. Исторически той е Тервел. Но това е преди всичко ханът победител, признатият владетел на признатата държава. А тази идея не се нуждае от портретен образ.

И наистина – не на чертите на лицето, а на цялостния ефект е могъл да разчита скулпторът и към това е било насочено вниманието му при търсенето на изразни средства. Затова той не пропуска да означава разпознавателните подробности, които показват на кой народ принадлежи ханът.

Матрицата за печат на Тервел е била изготвена вероятно в Константинопол. На майстора е било съобщено, че Тервел

има дълги коси и той ги е представил като усукани къдрици от двете страни на лицето. Но във всички други елементи на изображението образът е трябвало да бъде като императора, защото като кесар се е изравнявал по положение с него. Навсякъде, където се е получавало послание от Тервел, подпечатано с новия печат, е трябвало да знаят, че той е равен на владетеля на най-силната империя. Затова и във всички други елементи печатът наподобява този на императора на Византия, дори и в християнското *invocatio* – тази традиционна молитва към Богородица – покровителката на императора.

Но на Магарските скали, в култовия център на езическа България, на петнадесетина километра от столицата, сред една земя на български крепости и селища, повелителят, победителят е трябвало да бъде изобразен такъв, какъвто го знаят и виждат неговите поданици и приближени – Хан от рода Дуло, син на основателя на държавата хан Аспарух. Представител на своя народ и пазител на неговите традиции.

И скулпторът отбелязва характерното за облеклото на прабългарския знатен конник. Той подчертава дуплите на полата на пристегнатата в кръста горна дреха, широкия подвит панталон. Владетелят седи на характерното седло с облегалo за гърба и с ниска подпора на предната част – седло за дълга езда, възприето като най-удобно от този народ, излязъл от дълбините на Азия и дълго, цели векове придвижвал се на запад в едно движение на много племена и народи към нови земи, към други хоризонти.

Меките обувки със заострен връх са предназначени по-малко да стъпват по земята, отколкото да се опират на стремето. Изобразявайки пъхнатия в стреме десен крак на конника, скулпторът е дал на изследователите на Магарския релеф една от най-сигурните опорни точки за неговото датiranje – *terminus post quem*. Това ще рече, че релефът не може да се датира във време, в което стремето не се е използвало, не е било изобщо познато в Европа – преди VI век. Стремето, тази опора за крака на ездача, толкова необходима при дълга или бърза езда, е донесено в Европа от източните конни народи, които се заселват тук. То не е познато до VI век – нито по изображения, нито по находки на стремена. Нито един от стотиците пренебрегвани из тази земя тракийски конници не е опирал крака си в стреме. При всички спорове около датата на Магарския релеф двете са най-силните и безспорни съображения: стремето, което показва, че релефът не може да се датира преди VI век, и надписът от името и с името на хан Тервел, който не може

да се датира преди неговото управление (700 – 721 г.), а поради съдържанието си, разказващо за оказаната на император Юстиниан помощ и за неговата победа над узурпатора, не може да се датира преди това събитие (705 г.).

При опита да отнесат Магарския релеф към античността, да го определят като Тракийски конник или друго божество, привържениците на тези хипотези са се сблъсквали с непреодолимото историческо съдържание на надписите. И тогава, разсичайки неразвързваемия гордиев възел, те са лансирали идеята, че надписите са много по-късни от конника, че те просто са добавени от българите векове по-късно на същата скала, на която вече е било изсечено антично изображение. Независимо от различните основания да се отхвърли като несъстоятелно такова обяснение, дори независимо от основанията да се допусне то като възможно, остава другият неоспорим *terminus* за датирането на релефа – наличието на стреме. То си остава едно непреодолимо доказателство, че Магарският релеф е средновековен, а не античен паметник. Но този аргумент със своята предметност и конкретност е само един елемент от общата характеристика на паметника. А тя също така недвусмислено насочва към датировка в ранното средновековие. При тази обща характеристика имат значение не само отделните реалии на изображението, но и подходът към сюжета, художествените похвати, стиловите особености на релефа. А те значително се отличават от тези на античната скулптура.

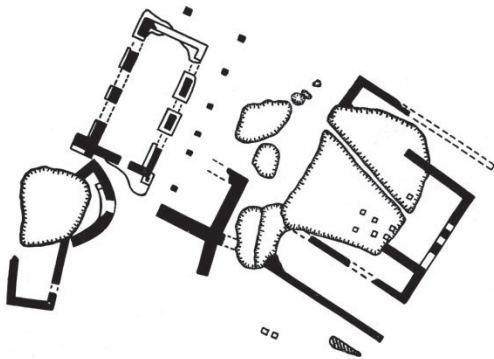
При цялото добре подчертано намерение на скулптора да представи ездача като велик владетел победител, неговата фигура е сравнително ниска, враснала сякаш в гърба на коня. Тази фигура е твърде далеч от идеала за мъжка фигура, който античната естетика така категорично и постоянно налага чрез скулптурата. Но тя не противоречи на съвременната, тогава зараждащата се естетика на новата епоха, за която ще бъдат валидни други принципи и други критерии.

За съжаление състоянието на релефа прави трудни за тълкуване някои от действията на ездача. А те са особено важни и затова скулпторът е трябвало да ги изрази. Копието е забито – това е отминал момент и извършването в настоящия момент действие е трябвало да бъде изразено преди всичко чрез жеста на ръцете. За гясната, сгъната в лакътя ръка това остава неясно поради повредите. Но тя стои твърде изкуствено пред торса. Лявата ръка също е сгъната в лакътя, но е много по-отчетливо видима и сега. Личат едри гънки на ръкава близо до лакътя. Личат и пръстите на ръката, в която конни-

кът държи един предмет, тълкуван различно от изследователите. Мненията се групират главно около две предположения: че това е чаша – или по-точно рог, който служи за чаша, или че това е превитият на петлица ремък на юздата, като петлицата стърчи над дланта на ръката. Заобленостите на предмета в горната част и конструирането му по вътрешната страна правят второто предположение по-приемливо. В негова подкрепа е и положението на пръстите на ръката – палецът и показалецът вдигнати нагоре и опънати. Жестът изглежда условен, церемониален – както впрочем други елементи на сцената. Той намира точен паралел в източни изображения – например в живописни изображения в Пянджикент (Средна Азия, Таджикистан).

Разбира се, такива далечни съпоставки не могат да дават точни и сигурни обяснения. Но близки съпоставки за Магарския конник е трудно да се намерят. Той не е възникнал в богата с подобни творби среда. Всичко е едно начало за българите на тази земя, където те създават своя държава. Нейните местни традиции постепенно ще навлязат в българската средновековна култура. Традициите, носени от далечни земи в дългия процес на придвижване, постепенно ще се трансформират в новите условия. Магарският конник е рожба на началото и поради това не може да се намерят неговите паралели в тази среда, в която е създаван. Той самият е знак на това начало.

Затова и неговият създател проявява в творбата си известна неувереност. Той търси начин да постигне експресивност чрез преодоляване на правилата на художествения реализъм, който живее в традициите на античното изкуство. Но той не може да не потърси опора в тези традиции, тъй като

раждащите се през тази епоха нови принципи на езика на изкуството все още не са изяснени и овладени. Затова неговият конник е малко тромав. Авторът издува напред гръдта на коня – това може вече да се види и в други творби на VI и VII век, но тя тежи и предните крака на животното са твърде тънки за такова тежко тяло. Той обръща и главата на коня към нас, но това е направено неловко, въпреки че е съвсем съзнателно търсено от твореца. След малко повече от един век този похват ще бъде напълно овладян. В релефите от Стара Загора (IX век) лъвските изображения ще разкрият цялата сила на един нов стил в скулптурата.

Лъвовете от старозагорските плочи вдигат предния си крак във въздуха, както коня на Мадарския релеф, но внушението за движение при тях е постигнато уверено и сигурно. При тела в пълен профил главите на старозагорските лъвове са обърнати напред със същата категоричност, която не буди съмнение в естествеността на движението. Скулпторът на Мадарския релеф още не владее този похват до съвършенство.

Разбира се, създателят на Мадарския релеф се препъва не само в неовладените изразни средства на един нов възглед за въплъщаването на идеята. Той се бори със скалата и понякога не успява. Така в стремежа си да моделира ясно задния ляв крак на тичащото куче, той неволно е откъртил твърде голям къс от скалната плоскост, срязвайки този крак.

Но и на три крака кучето остава една от сполуките на скулптора. В начина на изобразяването има чистота, единство, експресивност без пресилване.

По-трудно е било за скулптора да се справи с лъвската фигура. Но и задачата, която си е поставил, е била по-трудна. Той е държал да представи животното едновременно и силно, и победено. Затова обръща към зрителя главата на звяра и подчертава мощните му лапи – ние ясно виждаме пръстите и ноктите на три от тях. И тук, както при кучето, релефът е нисък, почти плосък, без моделиране на формите на тялото. И гривата на лъва, и лапите му, където пръстите, наредени в прави редици, са по-скоро декоративно, отколкото реалистично третирани. Изглежда, че за животинските фигури, и особено за лъвската, майсторът е имал повече образци, изпълнени в декоративен стил.

Едва ли може да се приеме за случайно това, че лъвът не е представен като вече убит, мъртъв, а като прободен и агонизиращ – като победен. Ханът тържествува, защото се е справил със съпротивата на Византия, която дотогава не признава

новата държава на полуострова. Но релефът съобщава за този триумф чрез езика на изкуството. Превърнати в слова, неговите внушения изведнъж биха прозвучали неубедително в своята конкретност. Но този език на изкуството е бил ясен за всички. Символът е бил разбираем, тъй като недвусмислено е бил свързван с историческата обстановка. А и мисленето в такива образи е било близко на духа на епохата много повече, отколкото на рационално възприемащия света наш съвременник.

Интересно е да се отбележи, че на единственото друго изображение на Тервел, с което засега науката разполага (оловният печат от колекцията на Г. Закос) на щита на Тервел, също е представен триумфиращ над неприятеля конник. Но в неговите крака лежи човешка фигура. Това е един много по-директен начин да се изобрази победата над неприятел. Той е познат и от римското монетосечене. За Магарския релеф е била избрана иносказателната композиция със сюжета на царския лов. В този сюжет триумфът на владетеля намира по-силен и по-облагорожен израз.

Следвайки длетото на скулптора, изследователят може да установи доколко ваятелят е успял да постигне яснота и изразителност на изображенията. В трактовката на елементите личат колебания. Творецът няма образец за подражание. Той носи у себе си впечатления и реминисценции, има опит и умение, но подобна задача едва ли е изпълнявал. Той е пристъпил към нея със забележителна смелост и я е решил по един достоен за нейното историческо послание начин. Той е създал паметник на събитието и на неговия герой. Но същевременно този релеф е рожба и на зараждащото се изкуство на средновековието. Творбата му и в духа, и в детайлите си отразява средноазиатски културни традиции, донесени безспорно от прабългарите. Но в нея се усеща, че творецът познава и художественото наследство на новата земя. Магарският релеф е ново и затова самотно, изолирано явление в Европа. Той ще остане такъв, тъй като пътищата на развитие на българския народ ще го отдалечават все по-бързо от източните традиции в неговата култура. В новите условия на този кръстопътен полуостров българският народ ще формира жизнена многопластова отворена култура. Времето на конника ще отmine, оставяйки своя неповторим знак на Магарските скали, и българското изкуство ще се насочи по други русла.

ХРОНИКАТА НА СКАЛАТА

Непосредствено около релефа на Магарския конник са врязани три надписа от различно време. Най-ранният от тях е разположен зад и пред конника. Особено с тази си част, която е пред конника, този надпис буквално се вплита в релефа. Редовете са вместени в свободното пространство пред главата на коня, над и под вдигнатия му крак и от двете страни на опашката на лъва. Вторият по време надпис е изчукан под релефа и заема сравнително повече място. Третият, най-краткият, е вдясно от втория, почти на същото равнище. Релефът и надписите заедно се простират на около 40 м² от скалната повърхност.

Надписите са на съвременен за епохата говорим гръцки език. Тяхното съдържание ясно показва, че те са от различно време. Известна разлика се забелязва и в стила на буквите.

И трите надписа са грижливо изчукани. Вдълбаните линии на буквите са били запълнени с червено оцветена паста. Тази паста е подсилвала тяхната видимост, а и сега дори, когато не е запазена навсякъде, тя улеснява разчитането на буквите.

Многовековната ерозия е повредила силно надписите. За тяхното вярно и възможно най-пълно разчитане са положени големи усилия в течение на годините. Използвано е дневно осветление в различни часове, правени са преписи и заснемания на тъмно с насочено от различни точки и с различна интензивност осветление. Преписите са задълбочено изследвани. Днес вече може да се смята, че трите магарски скални надписа са изучени и интерпретирани всеотчетливо, че от тях е изтръгната цялата информация, която те съдържат.

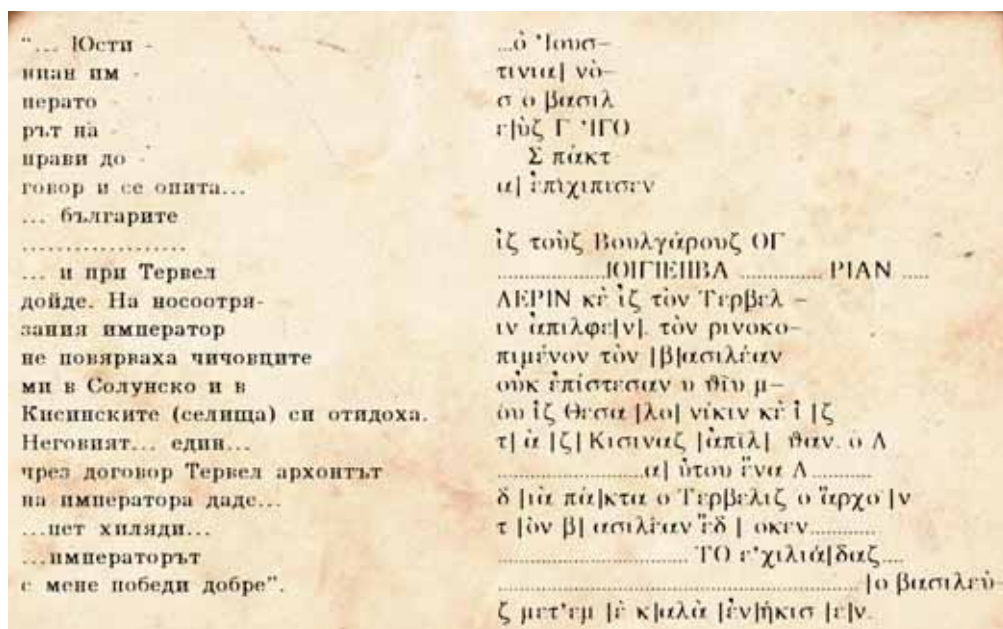
Съдържанието на тези надписи е изключително по своето значение за българската история и за историята на отношения-

ята между България и Византия.

Буквите на първия надпис имат височина от 7 до 13 см, ширина от 5 до 10 см и са отдалечени една от друга на разстояние от 1 до 3 см. Именно еднaквият начин на изписване на фрагментите зад и пред конника дават основание да се приеме, че фрагментът зад гърба на конника принадлежи на първия най-ранен надпис. Но от него са останали откъслечни букви и само една цяла дума.

Съдържанието на първия надпис по запазената пред конника част, разположена на осемнадесет реда, е следното:

Както се вижда от запазения текст, надписът съдържа много определена и конкретна информация. Събитията се съобщават в последователност. Започва се с усилията на император Юстиниан да привлече българите на помощ. Както вече се спомена, Юстиниан II (685 – 695 и 705 – 711 г.) е бил свален от престола и заточен в Херсон, византийски град на северния черноморски бряг. При това му е било наложено и друго позорно наказание – отрязан му е носът и той получава прозвището “Носоотрязан”, на гръцки Ринотмет или Ринокопименос. Второто прозвище е употребено в надписа при Магарския релеф. На византийския престол се възкачва Леонтий, който управлява от 695 до 698 г. След краткото управление на Леонтий за византийски император бил провъзгласен Тиберий II (698 – 705 г.).

Цели десет години Юстиниан II прекарва далеч от Константинопол, но без да престане да търси пътища назад към столицата. Още в Херсон Юстиниан започва да подготвя своето връщане на престола, търсейки съдействието на външна сила. Но херсонските власти узнават за неговите намерения и се готвят да го предадат на император Тиберий II. Предупреден за тази опасност, Юстиниан успява да избяга в Хазарския хаганат. Но и в Хазария той не намерил сигурност, тъй като Тиберий поискал от Хазарския хаган да му го предаде. С голяма смелост, убивайки с помощта на своите приближени изпратените да го арестуват хазари, Юстиниан успява да избегне смъртната опасност. Неговото бягство след това е изпълнено с почти невероятни приключения. Той успява да се добере с лодка до устието на Дунав, преодолявайки черноморската буря и много други опасности. От брега Юстиниан изпраща пратеник при българския владетел хан Тервел с молба да го приюти. И вече в земята на непризнатата от Византия българска държава, в столицата Плиска и в двореца на българския владетел, Юстиниан получава обещание за подкрепа при определени условия, за което се сключва договор. Най-важното от тези условия е признаването на държавата, което се изразява и чрез владетелската титла, и чрез признаване на границите.

Именно в Плиска ще да са се развили и преговорите на Юстиниан с чичото на хан Тервел Кубер и с неговите приближени. Лаконичният текст на надписа ни дава все пак указание за това, защото в него се казва, че като не повярвали на императора, чичовците на Тервел “си отидоха” в Кисинските селища. Тези места са вероятно в подножието на планината Хортач, която в античността се е наричала Кисос и се намира на 14 км източно от Солун.

Споменаването на чичото на Тервел Кубер и на неговия народ налага един кратък екскурс назад в историята на прабългарите. Този някога немалочислен народ спада по езикова характеристика към тюркоезичните народи, и по-точно към тюркско-алтайската езиково-племенна общност. Самото определение “прабългари” е изкуствено създадено като исторически термин, за да се разграничат българите, които идват от изток, преселвайки се в течение на столетия от земите на Вътрешна Азия към Европа, от етническото понятие “българи”, с което се означава народът, създаден от сливането на славяни, прабългари и местно заварено население в земите на Балканския полуостров, в които се създава българска държава.

Първият тласък за движение на запад от прародина на

прабългарите – земите на Алтай – дават хунските племена, които поемат същата посока. Това става още през II век, в зората на онова голямо разместване на племена и народи към Европа, което се означава като Велико преселение на народите. Част от прабългарите се заселват в земите около Азовско и около Каспийско море.

От IV век нататък различни племенни групи от народа на прабългарите все по-често се споменават в исторически извори и все по-често те влизат в контакт с Византия и с други племена и народи на Европейска територия при своите кратки или дълготрайни престои там.

Онези прабългарски племена, които са останали в Приазовието и покрай бреговете на Каспийско море, са били обединени от вожда на едно от тях – Кубрат. Освобождавайки се от владичеството на Тюркския хаганат, те са създали силен военноплеменен съюз. Здравата организация, обширната територия, военната мощ на този съюз са му създали и международно признание. Кубрат разумно е пожелал да установи преди всичко добри отношения с Византия. Той не само е сполучил в 635 г. да сключи договор за мир и сътрудничество с византийския император Ираклий (610 – 641 г.), но е получил от него и почетната титла “патриций”.

Византийските автори са нарекли територията на Кубратовия съюз Стара Велика България. Тя е заемала Приазовието, земите по реките Дон и Донец и източната част на Кримския полуостров. Столицата на тази територия е бил черноморският град Фанагория.

Личността и дейността на Кубрат представляват голям интерес в много отношения и на тях са посветени немалко изследвания на български и чуждестранни учени. Ще споменем тук само един факт: най-изключителната гробна находка от ранното средновековие, точно датирана около 650 г. с монети, които се съдържат в нея – съкровището от с. Малая Перещепина, недалеч от град Полтава (Украйна), открито през 1912 г., сега в Ермитажа, се определя като погребални предмети от гроба на Кубрат в едно най-ново изследване на проф. д-р Йоахим Вернер, директор на Института за пра- и протоистория в Мюнхен, секретарвицепрезидент на Баварската академия на науките. Огромният брой и великолепената изработка на златните и сребърните предмети, поставени в гроба на Кубрат, ясно свидетелстват за възможностите на неговия съюз, наричан от Вернер “империя”, и за отношението на наследниците му към самия Кубрат.

Кубрат е имал петима синове. Най-големият от тях – Батбаян (или Баян, или Безмер), наследява баща си в управлението на страната. Но няколко години след смъртта на Кубрат (651 г.) Стара Велика България изпитва силния натиск на хазарите. По тези, а и по икономически причини започва разпадането на Велика България. Вторият син на Кубрат Котраг отвежда част от прабългарите в земите по средното течение на Волга. Създадената там държава, наричана Волжско-Камска България, съществува няколко столетия и загибва през XIII век при опустошителното нашествие на татарско-монголските орди.

Кубер и Аспарух, също синове на Кубрат, повеждат със себе си, всеки поотделно, прабългарите на Запад. Аспарух спира със своя дял от народа си в земите около устието на Дунав и на юг от голямата река. А Кубер първоначално се заселва с водените от него хора в Панония – земя подвластна на Аварския хаганат. Животът под властта на хагана не е благоприятен за прабългарите. Те се придвижват на юг, в Пелагонийските земи – и по-точно в Битолското поле и в Солунско. В тези земи вече са се били заселили славяни, с които прабългарите живеят в приятелски отношения. Опитът на прабългари и славяни да овладеят град Солун не успява. Юстиниан II с голяма армия се отправя към заеманите от Кубер земи. Но връщането му от този поход, който е трябвало да спласи славяни и прабългари, е твърде драматично – в една теснина неговата армия е разбита.

И ето – настъпва момент, когато Юстиниан II е принуден да иска помощ от хан Тервел и от неговия чичо Кубер, брат на Тервеловия баща Аспарух. Първият магарски надпис ясно дава да се разбере, че чичовците на Тервел (т.е. Кубер и неговите приближени) не са били склонни да дадат военна помощ на Юстиниан. Интересно е, че техният отказ е мотивиран морално, а не с недоволство от условията: Кубер и хората му “не повярвали” на византийския император. И най-вероятно е, че това недоверие е свързано с разигралите се преди свалянето на Юстиниан II от престола събития, когато той прави своя несполучлив опит да смаже славяни и прабългари в техните поселения из противоположния югозападен край на Балканския полуостров.

При цялата си лаконичност надписът разкрива такъв момент от отношенията между Кубер и Юстиниан II, който без този надпис би останал неизвестен, тъй като другите извори не говорят за това.

Първият магарски надпис ни дава и неоспоримо свидетелство, че и хан Аспарух, и неговият син и наследник хан Тервел

са поддържали връзки с Кубер. Вероятно по молба на Юстиниан II самият Кубер или неговите приближени са били извикани от хан Тервел в Плиска за преговорите. Тази връзка между наследниците на Кубрат, които са живели доста дълго разделени от подвластни на Византия територии, обяснява увереността, с която един век по-късно друг български владетел, хан Крум (803 – 814 г.), ще се насочи към тези югозападни краища на полуострова (808 – 809 г.), за да ги присъедини към България.

Ако следим дума по дума надписа, прави впечатление изборът на фактите, които се съобщават. Това са събития, в първата част свързани с действията на Юстиниан (договор, идване при Тервел), следва сведението за несъгласието на чичовците заедно с мотива (недоверие) и за тяхното оттегляне. След това се е съобщава каква помощ дава на Юстиниан хан Тервел – тук повредените части са значителни, но се подразбира от запазеното. И накрая надписът завършва с едно изречение, което оценява значението на помощта на Тервел.

Заслужава да се подчертае, че името на Тервел е придружено от титлата “архонт”. Това е титлата, която се добавя към името на българския владетел в надписи на гръцки език (и в прабългарските), както и в официални византийски документи.

Многозначително е, че в този надпис за първи път в български епиграфски извор се споменава народностното име “българи”.

Едва ли изборът на тези факти е случаен. Съдържанието на надписа е било грижливо обмислено, текстът – предварително подготвен. Изказан от името на владетеля, той не го величае с нито една дума, не говори за придобивките. Отбелязва се онова, което е сърцевина на самите действия. Отказът на Кубер усилва значението на съгласието на Тервел. Победата на императора се дължи именно на Тервеловата помощ. Но всичко това е изказано много съдържано.

Начинът, по който е разположен първият надпис на Мадарските скали, надписът от времето на хан Тервел, сякаш трябва да подчертае неговата връзка с релефа – той просто се вмъква в пространствата между неговите елементи. За зрителя трябва да бъде недвусмислена връзката между изобразеното и написаното.

Идеята да се увековечи събитието, на което е посветен релефът, с надпис, издълбан на същото място, е не по-малко удивителна като замисъл. Да се издълбае надпис на 25 метра височина от името на владетеля на един народ без своя собствена писменост, а следователно и без традиция в това

отношение – това е равностойно по размах на създаването на самия релеф. Събитието е било осъзнавано в цялото му историческо величие и това съзнание е получило веднага адекватен израз. Имало е навярно и други начини, чрез които то е било ознаменувано. Засега са известни Магарският релеф с надписите и новият печат на кесаря Тервел.

Интересно е, че поставянето на надпис за събитието е било считано за необходимо, въпреки че основното е било релефното изображение. Вероятно това действие трябва да се схваща като една грижа да се поясни, уточни, конкретизира символичното съдържание на релефа, да се даде насоченост на неговото тълкуване, да се избегне двусмислеността.

Но ако надписът се занимава с фактите, релефът остава носител на смисъла и на осъзнатото велико историческо значение на утвърждаването на българската държава, на нейната победа над съпротивата на Византия да я приеме за свой законен съсед.

Вторият надпис е бил разположен на осемнадесет реда под релефа. Редовете са значително по-дълги от тези на първия надпис, но началните и крайни редове са почти напълно разрушени от ерозия и лишени. От четвъртия ред нататък се чете:

*...злато... даде
...злато архонтът...
архонтът... гърците...
...Каквото ти давах, ще го давам всяка година, понеже ми
помогна... всяка година ще даваме и при архонта императорът
изпрати... и помоли Крумесис архонта: помогни ми... архонтът
като разпредели
златото... започнаха...
даде от... архонтът Крумесис подари...
това езеро... ти направи...
архонт... договори
те развалиха... война... тогава
... име...*

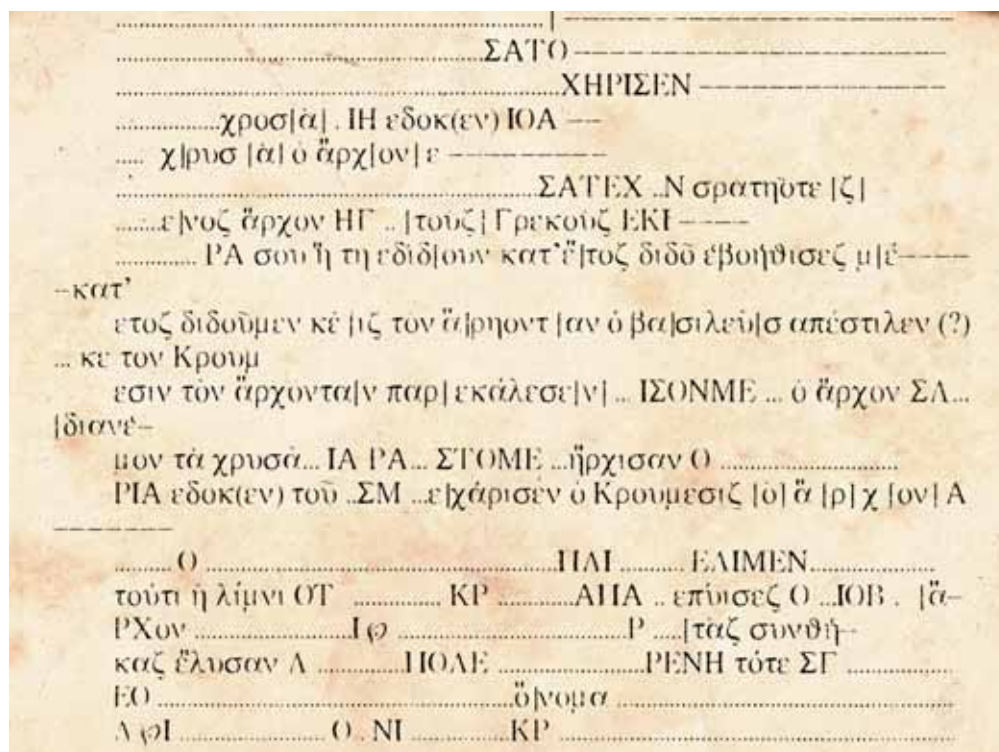
Края на надписа е отбелязан с кръстовиден знак.

Събитията, за които се говори в този надпис, са разказани в последователност. В началото се потвърждава обещанието на византийския император да изпълнява вече договорни отношения, като от откъслечните думи на почти унищожените първи редове се вижда, че те са свързани с ежегодни изплащания

в злато, т.е. в златни монети. При това се обяснява, че тези плащания са за вече оказана помощ. Следва известието, че императорът е изпратил хора с молба при “Крумесис архонта”, при българския владетел Крумесис. Думите на императора са предадени в пряка реч – “помогни ми”. От запазените по-нататък думи се разбира, че искането на императора е удовлетворено, но че впоследствие договорните отношения са били развалени.

Крумесис или Кормесий управлява България след смъртта на хан Тервел в 721 г. Има данни, че той е заемал високата длъжност капхан още при Тервел. В това си качество той е предвождал българската армия, изпратена на помощ на Византия срещу арабите. Византия вече твърде отдавна изпитвала арабската заплаха и нееднократно била подлагана на арабските нападения. През 717 г. арабите обсадили Константинопол по суша и по море. Тогава бил сключен нов договор за помощ между Византия и България. Арабите били притиснати от българската армия и разбити с големи жертви. Тази война траяла цели две години. Успехът на българите в отблъскването на арабската опасност от Балканския полуостров е поразил не само съвременниците, но се отбелязва с удивление в средновековните европейски исторически съчинения векове след тези събития. Вторият магарски надпис напомня именно за помощта, която България оказва на Византия в тежката борба по време на това най-мощно нападение на арабите срещу империята.

Последвалите събития, за които надписът говори, се свързват с постоянноменящите се отношения между България и Византия. Докато в първите редове се засягат отношения с Византия по време на император Лъв III (717 – 741 г.), то по откъслечните думи на последните редове се предполага, че става дума за териториални спорове, нарушени договори и военни действия по времето на император Константин V Копроним. Въз основа на това надписът се датира не по-рано от 756 г.

Както се вижда, и вторият магарски надпис документира българо-византийските отношения. Неговото съдържание припомня значително по-ранни от времето на изчукването му събития, защото те са имали много голямо значение за Византия (отблъскването на арабите с българска помощ). С това припомняне трябвало да се засили оценката на последвалите византийски действия – нарушаването на договореностите.

Прави впечатление, че тук написаното не е изказано от името на българския владетел, който се споменава, а под формата на разказ от трето лице, т.е. във формата на хроника на събитията, и то за доста по-продължителен период от време.

Третият надпис, изчукан до втория, от дясната му страна, се е състоял от единадесет реда, както личи от запазените легла на буквите на първите три и на последния единадесети ред. Напълно заличени са петият и шестият ред и части от деветия и десетия.

Запазеното от четвърти ред надолу се разчита в превод така:

беше отхранен	----- Λ -----
.....	----- ϷΓ ...Ε -----
.....	----- ο -----
развалиха и от бога	... ἐ] τράφιν.
Омуртаг архонт	... ΑΣΛΕ. ΕΓΕΛ
изпрати...	... ϷΒΙΝΙ. ΟΣ . Λ
помогни (?) ми	ἔλυ [σ] αν κε' εκ θ (ε) οῦ
.....	ὁ Ομ [ου] ρταγ' ἄρχον
	ἰπέσ [τ] ηλεν τὸν
	ΟΗΑΓΧΟ. βοή (θη)σο [ν] μέ
	----- ν -----

Споменаването на хан Омуртаг в надписа дава основание той да бъде датиран от времето на неговото управление – от 814 до 831 г. Хан Омуртаг е един от големите държавници от епохата на Първото българско царство. Той наследява от баща си хан Крум мощна и обширна държавна, която е опасен политически и военен съперник на Византия. Но Омуртаг действа със забележителна мъдрост и прозорливост – още през 815 г. той сключва тридесетгодишен мирен договор с Византия. И този договор не е нарушен до края на неговото управление. Мирът с Византия позволил на Омуртаг да реши и външнополитически въпроси, засягащи отношенията на България с нейните северозападни съседи франките, и вътрешнополитически, свързани с приобщаването на славянските племена и с административното устройство на държавата. В страната се разгърнало и голямо строителство.

Третият надпис за пръв път назовава българския владетел “от Бога архонт” – така, както византийският император е бил означаван като “от Бога василевс”. В по-старите надписи титлата архонт без пояснението “от бога” е могла да се тълкува двояко, с известен смисъл на зависимост от Византия. Но през изтеклите години по времето на Тервел и на Крум есическото положение на България спрямо Византия се е изменило значително. България не е вече само една военна сила, която може да бъде полезна в случай на нужда. България е вече политически фактор, с който Византия трябва да се съобразява.

Лошото състояние на третия надпис не позволява да се уточнят събитията, с които е свързан. Едва ли думата “развалиха” (ако се подразбира “договор”) се отнася за договора с Византия, тъй като, както се каза, този договор не е бил нарушаван по време на управлението на хан Омуртаг. Допуска се, че може да се отнася за отношенията с Франкската държавна – известно е, че с нея има и разваляне на отношенията, и пратеничество на Омуртаг. Ако е така, това е нов момент в хрониката на скалата, който отразява и новото политическо положение на България като политическа сила в Европа: вече за България не само отношенията с Византия имат важно значение.

А споменаването на искана помощ и тук може да се свързва с потушаването на едно въстание във Византия, предвождано от Тома Славянина. Този изтъкнат византийски пълководец, вероятно от славянски произход, както сочи името му, се е намесил в династичните борби като привърженик на убития в 820 г. византийски император Лъв V. Тома Славянина е дейст-

вал с голяма армия в Мала Азия. Оттам той се е прехвърлил в европейската територия на Византия и е заплашвал Цариград. Действията на войската на Тома в Тракия ще да са предизвикали и намесата на хан Омуртаг на страната на император Михаил II.

Но тълкуването на остатъците от третия надпис все пак не може да бъде категорично. Сигурните данни в него се отнасят до датирането му във времето на хан Омуртаг, до новата формула на титлата на владетеля, до продължението на традицията да се отбелязват на същото място около релефа важни за България политически събития.

При разглеждането на магарските надписи не може да се пропусне и едно интересно предположение на големия български учен и задълбочен изследовател на прабългарските надписи Веселин Бешевлиев. Сред разположените зад конника остатъци от най-ранно датирания надпис, който може със сигурност да се смята за синхронен на самия релеф, Бешевлиев отделя в самостоятелна група четири букви, които са част от дума, изучавана под десния заден крак на коня. Думата е разположена на тясна триредова колонка. На първия ред се чете *Дан-* или *Дам-*, а на третия – може би буквата “Л”. Тази дискретно разположена група от букви е може би остатък от името на скулптора, изразено чрез една или две думи (лично и бащино),

евентуално Данаил или Дамиан. Това предположение е много правдоподобно. Съществената и тържествена част на първия надпис е пред конника. На това място – под десния заден крак – е било поставено нещо по-незначително. От друга страна, скулпторът, който е създал този монументален релеф, не е бил случаен майстор и би било напълно оправдано неговото авторско самочувствие и желанието му да отбележи името си.

Трите магарски надписа имат общи черти по форма и съдържание. Но те се различават по един белег, на който не е обръщано внимание: само първият магарски надпис е изказан от името на владетеля хан Тервел, в останалите два за хановите Крумесис и Омуртаг се говори в трето лице. Това е още един особено значителен довод за идентифицирането на образа на конника като хан Тервел. С положението на надписа на скалата при релефа също се подчертава връзката му с конника. Скулпторът е разположил конника в лявата страна на едно полукръгло поле, а не точно в центъра му. Пред конника има свободно пространство и това подчертава движението му наясно. Но същевременно това положение на конника предвижда и мястото на надписа до него – надпис от името на конника, вплетен много по-органично в изображението, отколкото другите два надписа, които са под конника. Ако в релефа се концентрира символно значението на събитието, ознаменувано с неговото създаване, надписът дава конкретна информация, уточнява фактите, свързва изображението с тях, “превежда” смисъла му в думи.

Независимо от това, че поставянето на релеф с надпис на Магарските скали е безспорно послание отвъд и към бъдещите поколения, надписът е имал определена политическа задача в съвременната на събитията епоха. Написан на езика на най-авторитетната държава, език, наложил се като международен за голяма територия, надписът е трябвало да бъде разбираем и за съседите, и за наследствените обитатели на тази земя.

Първият надпис слага начало на една от най-забележителните прояви на ранната българска култура – серия от повече от 90 прабългарски надписа. Възможно е тази воля – да се съобщят и увековечат чрез изписване на камък събития и факти – да има своя корен в руническите надписи в по-ранните прабългарски територии при Кубан. Но на територията на Европа, където се създава в 681 г. българска държава, надписът от времето на хан Тервел е най-старият. Нито по съдържанието си, нито по стила си той не подражава на никакъв образец.

Подчинявайки се на необходимостта от лаконичност, пър-

вият надпис пределно кратко съобщава фактите, избягвайки всякаква условност или протоколност на формулировките. Но все пак този кратък текст не пропуска да изрази сблъсъка на два свята с различни ценностни системи и традиции. Един народ, считан дълго за “варварски” от Византия (както са считани всички новозаселени в Европа народи) изявява своето отношение към Византия и своите дела без преувеличения и риторика, силно, ясно и просто.

Вторият магарски надпис е и втори по време в цялата голяма група от прабългарски епиграфски паметници. Но след времето на Крумесис практиката да се издълбават по важни за държавата поводи надписи на камък постепенно се е наложила. Значителен е броят на надписите за военни победи и за свързани с управлението на страната решения от времето на хан Крум (803 – 814 г.), бащата на Омуртаг. Но най-много са надписите, останали от продължителното царуване на хан Омуртаг.

Магарските надписи са летописни, свързани с исторически събития. Такива са и повечето от надписите на хан Крум, намерени на различни места в България. Част от тях, които възвестяват за превзети градове и крепости, се определят и като триумфални.

Във времето на хан Омуртаг съдържанието на надписите значително се разширява. На каменни колони се отбелязват мирни договори, големи строежи, отдава се почит на загинали приближени на хана хора. Голям интерес представляват и надписите инвентари на военно снаряжение и оръжие, поверено на определени лица. Надписи са били поставяни и по границата на държавата.

В някои от Омуртаговите надписи, които започват обикновено с неговото име и титла, са изявени не само факти, но и разсъждения, оценки, отношения към събитията. По забележителен начин на един от тях е формулиран и смисълът на поставянето им: “... Човек, дори добре да живее, умира и друг се ражда. Нека роденият по-късно си спомня за този, който го е направил”.

С магарските надписи се слага начало на едно своеобразно културно явление, което е единствено по своя характер и няма аналози в средновековна Европа. Тази практика се задържа повече от две столетия, съпътства развитието на Първото българско царство, прелива се в духа на някои епиграфски паметници, написани на български с кирилица след създаването и разпространяването на българската писменост и постепенно

угасва, когато нови условия налагат други начини на документиране и комуникация.

Към голямото значение на Мадарския релеф като явление първите прабългарски надписи прибавят и своята висока културно-историческа стойност.

В МАДАРА СЛЕД ВРЕМЕТО НА КОННИКА

От времето на хан Тервел до времето на хан Омуртаг, а навярно и непосредствено след това, животът в главния прабългарски култов център Мадара ставал все по-интензивен. Ханската резиденция, построена в подножието на скалите, свидетелства, че красотата, плодородието, добрият климат на това място и в тази епоха са привличали хората тук не само за молитва и тържества.

Времето на езическа България завършва тридесетина години след управлението на хан Омуртаг. Храмовете и светилищата на Тангра са разрушени. Върху езическия храм в Мадара, както в столицата Плиска, се изгражда християнска църква. Това безспорно е символично действие, изразяващо тържество, победата на християнството над езичеството, невъзвратимостта на промяната. Скоро след официалното приемане на християнството през 893 г. Плиска престава да бъде столица. Новият български владетел е цар Симеон (893 - 927 г.). Повикан от баща си от Цариград, където изучава най-високите византийски науки и се готви да поеме ръководството на църквата в християнска България, Симеон е принуден да застане начело на държавата. Защото Владимир, първородният син на Борис и наследникът на престола, се е опитал да върне назад хода на времето, да възстанови господството на прабългарската езическа религия. Заговорът бива разкрит от княз Борис, виновниците са наказани. Самият Владимир е ослепен и затворен. С тежка жертва е заплатено бъдещото развитие на България.

Цар Симеон изоставя старата столица Плиска, където тегне споменът за тези събития, и се настанява в Преслав. Това име скоро ще стане синоним на разцвета на българската култура през X век. Школи за книжнина и за различни изкуства

ще изникнат в преславските дворци и манастири.

Ще се създаде нова архитектура според духа на нови идеи: църкви потънали в красотата на каменна резба, на мраморни настилки, на керамични рисувани облицовки, на стъклени мозайки. Суровото величие на Плиска ще остане в отминалия век.

С отричането от езичесвото слава на Магара се приглушава. Животът протича тук по-тихо и скромно, без царско присъствие, без големи празненства. В осветените от творчество десетилетия на Симеоновото царуване Магара не дава никакви свидетелства, че и тук автоматично се пренася оживлението на манастирите на Преслав. По-далеч от новата столица, от новия център на духовен живот, Магара явно е била и съзнателно отделена от официалния живот на страната.

Многозначителен факт, който още веднъж трябва да се подчертае, е, че въпреки жестоката решителност на разправата с опита за реставрация на старата езическа религия, при което загива голяма част от потомствената прабългарска аристокрация, никой не посяга към релефа на скалата. Това е още едно доказателство, че представената сцена и надписите не са се схващали като свързани с прабългарската религия, а в тяхното историческо значение. А по всичко изглежда, че историческата стойност на такива паметници още в онази далечна епоха е била не само съзнавана, но и пропагандирана чрез уважението и грижата за тях. Столетия по-късно, през 1230 г., българският владетел цар Иван Асен II ще разпореди в църквата “Св. Четиридесет мъченици” в Търново, наред с мраморната колона с надпис от Иван-Асеново име в чест на победата над Византия в битката при Клокотница, да се въгради и колона от времето на хан Омуртаг. Посветена на друг строеж, Омуртаговата колона съдържа мисълта: “Човек, дори и добре да живее, умира и друг се ражда. Нека роденият по-късно си спомня”.

Към XII-XIII век тишината, изолираността и недостъпността на магарските скали привлича тук монаси отшелници. Но – също многозначителен факт – нито един от тях не гръзва да изсече своята килия непосредствено около конника. Скалната монашеска колония се разполага около пещерите, това прастаро място, служило и за житейски, и за религиозни нужди на човека от най-далечни времена.

Запазени са много следи от скалните килии и от църкви с обърнати на изток полукръгли апсиди. Личат части от стълбите и пътеките, които са ги свързвали. Монашеската колония е била многолюдна. Както повечето подобни колонии, тя е възникнала около XII век. Стремехът към откъсване от живота

и към религиозна екзалтация нерядко се е свързвал със социален протест срещу неправдите и експлоатацията, които феодалната система наложила в обществените отношения. А магарските скали били вече далеч от големите средища на страната и давали убежище на недоволните. Християнският аскетизъм също намирал пълно удовлетворение в тези непристъпни скални гнезда. Животът в тях подлагал и тялото, и духа на много изпитания, а отшелниците се стремели към изпитания като към пречистващ път за възвисяване към Бога.

Обитателите на магарските скали са се увеличавали. Те навярно са поддържали връзка и с манастира в подножието на конника, и с църквата, изградена в крепостта на платото над скалите. И въпреки че магарските скитове не придобили славата на една друга монашеска колония, устроена в скали – Ивановската, – това място тук сигурно се е превърнало в значителен духовен център. Пагането на България под османско владичество в края на XIV век е било свързано с унищожаването на много от християнските религиозни средища в страната. Вероятно това е довело до запустяването и на магарските скитове.

В плодородните земи под скалите животът не е секнал, макар и да се е променил значително в условията на чуждо владичество – с разселвания, с опити за насилствена асимилация чрез ислямизиране на българското население. Старите църкви са били разрушени. Многобройните градежи, свързани с възхода на Първото българско царство, са се превърнали в развалини. Потънали са в забрава знаците на събитията. Конникът на скалата се е превърнал в непонятен древен образ. Населението постепенно е започнало да му дава свои нови тълкувания, да го свързва с народни обичаи и празненства. За онези, които са търсели обяснения на този необикновен релеф, е настъпило времето на легендите.

Съдбата на Магарския релеф е съдба на много други български ценности, които потъват в забрава за дълги столетия. Но непристъпността на релефа, изваян на двадесет и три метра над терасата под отвесните скали, го е съхранила от разрушение и от поруганието, сполетяло през тези столетия създаденото през време на свободното развитие на държавата. Плисковските дворци и крепост са послужили за каменни кариери, от които се е вземал материал за строеж на джамии и казарми за османската армия. Преславските мрамори са потъвали в пещите за топене на вар. Много от книгохранилищата при дворци, църкви и манастири са загинали в пламъци. Само

малка част от богатата българска книжнина е била изнесена от България от учени мъже и църковни дейци, които са намерили убежище в Румъния и в Русия. Разпръснати или унищожени, свидетелствата на българската история са занемали – и за своя народ, и за света. Нищо чудно, че един толкова величествен паметник като скалния релеф е станал необясним, след като е загубил връзка със своя исторически контекст. Затова и неговото преоткриване ще бъде толкова трудно и постепенно.

В дългите столетия от 1393 г. до годината на освобождаването на България основните сили на българския народ са били насочени към запазване на народността, езика, вярата и традициите. Многобройни опити за политическо освобождение са били жестоко потушавани. Но незагасналите сили на народностното съзнание постепенно са подготвили националното възраждане. То търси опора в оцелелите сведения и следи от българското минало. Магарският конник обаче остава встрани от тази вълна, неясен, необясним.

Чрез сложно преливане на идеи и асоциации релефът на скалата се свързва в народното съзнание с един от най-радостните пролетни празници – денят на свети Георги, покровител на стадата и овчарите.

Проучванията върху българската народна митология показват, че именно в тази си функция – като покровител на скотовъдството – християнският светец Георги има връзка със стария тракийски култ към Хероса. Да не забравяме колко много иконографски връзки са могли да се добавят, така че да се улесни преливането на тези образи един в друг. Дали конникът на скалата не е бил приобщен към идеята за конника покровител? Но свети Георги е и победител на злото, победител на олицетворената от змея потисническа сила. Виждало ли е местното население и такъв смисъл в скалния релеф? Идеята за царя победител, въплътена в релефа, дали се е предавала в народната традиция? Съществувала ли е в народното съзнание някаква връзка между Хероса, свети Георги – победител на злото и покровител на скотовъдците – и образа на конника на скалата? Навярно не е случайно, че именно под скалния релеф се е празнувал денят на свети Георги, пролетният празник на възраждащата се природа и на надеждите за плодородие и изобилие. Но за съжаление в района на Магара не са били направени проучвания на фолклора в края на миналия век, когато все още е било възможно да се проникне по-дълбоко в съдържанието на народните празненства тук. Сега вече са настъпили дълбоки промени в бита и съзнанието на обитателите на този район,

както и навсякъде в България, че това съдържание не може да се възстанови достоверно. Сведението за празнуване точно под релефа на Мадарския конник е записано от жител на съвременното село Мадара по разкази на местни стари хора.

Голямата крачка от неизвестността за науката към събуждането на един необикновен и оправдан интерес, който не загасва вече повече от столетие, прави през 1872 г. австрийският пътешественик и изследовател Феликс Каниц.

ИСТОРИЯ НА ПРОУЧВАНИЯТА

Книгата на Феликс Каниц “Дунавска България и Балканът”, издадена в три тома в Лайпциг от 1875 до 1879 г., се преиздава в 1882 г. и през същата година е издадена и в Париж. Този забележителен пътепис съдържа много географски, исторически, археологически и етнографски сведения за България и е илюстриран с рисунки на автора. Интересът към него е бил голям, тъй като издаването му съвпада с годините на отчаяния опит на българското население да отхвърли чуждото владичество чрез въоръжено въстание (Априлското въстание през 1876 г., чието жестоко потушаване разтърсва Европа), със самото освобождение на България след руско-турската война (1877 – 1878 г.) и с първите стъпки на възобновената след пет столетия независима българска държава.

Каниц не е единственият пътешественик, преминал преди Освобождението през българските земи. Но неговата обиколка не минава само по главните пътища, а навлиза навътре в изолирани райони на страната, където рядко или никога не е стъпвал кракът на чужденец, а още по-малко – на един толкова любознателен изследовател.

Магарският релеф е направил на Каниц много силно впечатление. Но дълбоката неизвестност, в която още тогва историята на средновековна България, пречи на Каниц да потърси обяснение на релефа извън античността, щедро осеяла българските земи със значителни паметници. На този пропуск, направен в зората на проучванията на археологическите паметници на българските земи, днес може да се погледне и от друга страна. Десетилетия ще изминат, докато българската и чуждестранната археологическа наука намерят границата между античното наследство и сътвореното тук от българ-

ския народ след създаването на българската държава в 681 г. Особено спрямо най-забележителните паметници на Първото българско царство недоверието и съмненията ще бъдат преодолявани продължително, с натрупването на разнородни изследвания. За мнозина ще изглеждат необясними размахът на творчеството, смелостта на идеите, високите постижения на една млада държава, създадена върху развалините на огромната славна империя и гръзнала да съперничи на Византия. Такъв предубеден поглед може донякъде да обясни и някои от ранните погрешни хипотези за Магарския конник.

Каниц прави и първата рисунка с молив на релефа. В преработката на гравюра за изданието грешките в нея се умножават: главата на коня е показана в профил, вдигнат е десният му преден крак, а не левият, главата на ездача също е в профил, грехата му е дълга, не е отбелязано копието.

Но независимо от това, с този образ и с описанието на Каниц научният свят на Европа и културната ѝ общественост за пръв път научават за необикновения релеф на скалите при Магара.

Епиграфската наука също получава от книгата на Каниц една заблуждаваща информация: наблюдавайки с далекоглед надписите около релефа, Каниц смята, че е разчет думата SEVER, написана на латиница, и няколко римски цифри. Така това раз-

читане попада в третия том на Corpus inscriptionum latinarum (CIL) под номер 7468. А обяснението на Каниц е, че релефът изобразява римски император или друго видно лице в обикновена ловна сцена.

Много скоро след Освобождението, в 1884 г., Константин Иречек посещава Мадара и наблюдава релефа и надписите също с бинокъл. Той обаче установява правилно, че надписът е на гръцки език и успява да разчете няколко фрагмента от него. Наблюденията си и мнението си той съобщава в своята книга “Пътуване по България”. Авторитетът на именития чешки историк се прибавя към утвърждаването на античния произход на релефа. Иречек обаче го определя като изображение на “Тракийския конник” (в природна големина). Иречек съобщава, че сред населението се разказва легендата за някакъв “латински” цар, който по време на лов паднал от скалите и в негова памет бил изсечен тук образът му.

От Мадара Иречек отива в селото Плиска, което тогава носи турското име Абоба, и посещава развалините на първата българска столица. Той е знаел за тях от книгата на Каниц. Иречек се удивлява на необикновените размери на Външния град (23 км²). Вътрешния град той нарича “преториум” и допуска, че това е римски лагер. Но съдейки по някои от намерените тук колони с гръцки надписи, пренесени от руските войски в близкия град Шумен, Иречек изказва предположението, че тук е имало

и средновековно българско селище и дори го свързва с името Плиска, което е славянско.

Нова значителна крачка в проучването на релефа и надписите се прави от братята Карел и Херман Шкорпил. Чехи по произход, близки роднини на Константин Иречек, те свързали дълбоко и трайно живота си с България, с нейните старини, с нейната създаваща се млада археологическа наука и с музейното ѝ дело. През 1895 г. с техни усилия е построено двадесет и пет метра високо скеле и най-после учените могат да разгледат отблизо релефа и надписите. Самият Карел Шкорпил съобщава, че опит да се проучи отблизо Мадарският конник е бил правен през 1879 г., когато руските войски построили някакво скеле. Но не са запазени никакви свидетелства за направени наблюдения.

Построеното по инициатива на братя Шкорпил скеле било заплатено отчасти с лични техни средства, отчасти със средства на Археологическо-епиграфския семинар при Виенския университет. Учени от университета и от Виенската академия на науките, между които Е. Борман и Е. Калинка, участвали в изследванията. Но основната работа по документацията на релефа и надписите е заслуга на братя Шкорпилови. Те установяват наличието на надписи и под конника. Те успяват да разчетат още няколко думи, между които и части от имената Крумесис (само Крум-) и Омуртаг.

В първата си научна публикация за конника и надписите (1896 г.) К. Шкорпил се съгласява с мнението на Иречек, че изображението е на тракийски конник. Но по-продължителните наблюдения и проучвания на детайлите на изображението, на особеностите на прическата и грехите на ездача позволяват на К. Шкорпил пръв, още в 1898 г., да изкаже предположението, че релефът на скалата е ранен български паметник и може би представя българския хан Крум. Отпечатано в едно скромно издание – Отчети на Държавната гимназия във Варна – това мнение не получава веднага широка известност. Към изясняването на проблема се присъединява големият руски учен Фьодор И. Успенски. Под негово ръководство в изследванията в района на първата българска столица Плиска се включва Руският археологически институт в Константинопол. В Известията на този институт (ИРАИК) се отпечатват много изследвания върху паметници на ранната българска култура, а X том на тези Известия е изцяло посветен на Плиска.

Връзката между първата българска столица и Магара става очевидна. Разкрива се все по-широко и по-многоностранно една

непозната, изненадваща със своите забележителни паметници култура от ранното средновековие на Европа – културата на Първото българско царство. Мадарският релеф става все по-поятен в този новоразкриващ се културноисторически контекст. Същевременно релефът остава едно от най-ярките му проявления.

През 1905 г. Народният музей в София построява ново скеле. Направена е първата и единствена гипсова отливка от релефа, която и досега е изложена в централната зала на музея (сега Национален археологически музей). Усилията по разчитането на надписите продължават, без да се стигне до особени резултати. В едно обаче вече не може да има съмнение – надписите се отнасят за събития и лица, за владетели от Първото българско царство.

Войните на Балканите и после Първата световна война прекъсват проучванията в самата Мадара. Но междувременно Мадарският релеф и надписите около него са влезли вече във вниманието на европейския научен свят. В тълкуването на релефа се намесват и историци на изкуството. Виенският учен И. Стжиговски пръв (в 1910 г.) изказва мнението, че Мадарският релеф има връзка със сасанидски изображения. Тази тема ще бъде подхващана отново и по-късно, въпреки дистанцията от време, която дели сасанидското изкуство от Мадарския релеф. Предположението на Стжиговски слага началото на търсенето на паралели, източници на влияние и корени на традициите в Азия. С това предположение като носители на тези традиции се виждат вече прабългарите.

Именно с изследване на прабългарската култура и на Мадарския конник се залавя и унгарският учен Геза Фехер, който пристига в България с тази цел. Българският Археологически институт предприема нови разкопки в Плиска и Мадара. През 1924 г. са подновени и усилията за разчитане на надписите. Издигнато е поредното скеле. Освен Г. Фехер и К. Шкорпил, които правят поотделно нови преписи на надписите, в тяхното разчитане взема участие и отличният познавач на античността Гаврил И. Кацаров. Посветил особено внимание на иконографията на тракийския конник, Кацаров убедително доказва, че релефът на скалата не може да изобразява тракийския Херос и че той е от една и съща епоха с надписите.

Фехер представя резултатите от своите проучвания на надписите още през 1925 г. През 1928 г. публикува в България и отделна книга за тях. Той установява, че около релефа има не един, а няколко (счита ги за четири) разновременни надписа с раз-

лично съдържание. Фехер счита релефа определено за изображение на хан Крум. В своето разчитане Фехер допуска много грешки и прави някои твърде необосновани допълнения и тълкувания.

В тези години Магарският релеф и неговите надписи са станали вече важен проблем, който занимава много европейски учени. Статиите и книгата на Фехер получават бърз отклик от български и чужди специалисти, който е твърде критичен и се отнася отрицателно към четенето на надписите, предлагано от Фехер. Според Фехер в надписите се възхваляват делата на хан Крум, съобщава се за семейни отношения в ханската фамилия и за погребалните тържества в чест на хан Крум.

Най-задълбочено и мотивирано се противопоставя на четенето на Фехер младият тогава български учен Веселин Бешевлиев, бъдещият автор на най-голям брой и най-значителни изследвания върху прабългарските надписи и на корпуса на тези надписи, бъдещият безспорен авторитет в тази материя. С критичния анализ на четенето на Фехер Бешевлиев навлиза в тази тематика, която ще се превърне в най-значимото научно дело на живота му. Основният принцип, който го ръководи при разчитането на надписите, е строго придържане към онези части от текстовете на скалата, които сигурно се установяват, и най-прецизно търсене на следите от повредените части на текста с оглед на създаването на възможно най-пълен препис. Тълкуването на сигурния текст се прави със задълбочено познаване на езика и на историческия контекст и без каквато и да е било произволна реконструкция.

Към опитите да се осветлят проблемите около релефа и надписите се присъединяват все повече учени. Значителна ступия пише Кръстьо Миятев (1930 г.). Сасанидските традиции са насоката на изследванията и на Андрей Протич (1928 г.). Видният познавач на византийското изкуство Н. П. Кондаков също взема отношение към релефа, като изяснява редица характерни подробности от облеклото на конника и определено го датира към началото на VIII век, към времето на първите български ханове. Това мнение на Кондаков се приближава най-рано (през 1929 г.) от всички други становища към датировката от времето на хан Тервел – датировка, която впоследствие ще се наложи като най-обоснована, почиваща върху цялостния анализ на фактите.

В този етап на изследванията върху Магарския конник, когато предположенията за античен произход на релефа са преодоляни с убедителни научни аргументи в българската археологическа литература, през 1932 г. се появява едно изследване

върху тракийските светилища, чийто автор Георги Баласчев определя фигурата на релефа като изображение на богинята Артемида – Бендига в традиционна за това божество ловна сцена. Подобни отклонения от един вече много изяснен път за тълкуването на релефа ще се появяват и по-късно. Такива хипотези остават без подкрепа всред научния свят. Те обаче в някои случаи предизвикват още по-задълбочено изследване на отделните елементи от релефа, по-цялостно анализиране на неговия културноисторически контекст, по-строга критика на противоречията в необоснованите твърдения.

През 1932 г. изследванията на релефа и надписите са вече толкова много, че се налага да се направи един преглед на установеното и на мненията – прави го археологът Иван Велков. Същевременно се подготвя и двутомният “Сборник Магара”, издание на Народния археологически музей в София (1934 – 1936 г.). Въпреки че и двата тома на този сборник не само разглеждат археологически паметници в района на Магара от различни епохи, но имат и интердисциплинарно съдържание, три от статиите са посветени само на релефа и надписите. Богдан Филов разглежда релефа като паметник на старобългарското изкуство. Геза Фехер в една много обширна студия полемизира с В. Бешевлиев по четенето и тълкуването на надписите. Гаврил Кацаров и Димитър Дечев правят критичен преглед на четенията на Фехер и на Бешевлиев.

Неуяснените и спорни места в надписите налагат през 1935 г. отново да се направи скеле. Този път по разчитането и по нови преписи работят Веселин Бешевлиев и проф. Рудолф Егер от Виенския университет. Последният депозира своя препис в Българския археологически институт и преписът е публикуван след години в един нов сборник, посветен на Магарския конник (1950 г.). Но резултатите от работата и на Бешевлиев, и на Егер са докладвани и влизат в научен оборот. Появяват се и две важни с приносите си статии на Бешевлиев. Между най-съществените нови открития е установяването в първия надпис на думата “българи” – първото епиграфско свидетелство за този етноним. Бешевлиев изяснява и с кои събития е свързан първият надпис (отношенията с Юстиниан II Ринотмет). Ученият прави и една много съществена корекция в четенето, а оттам и в датирането на втория надпис (под релефа), като вижда в него отразени факти от времето на хан Кормисош, а не на Крум.

Междувременно през годините до Втората световна война вече се е наложило обяснението на релефа като изображение на хан Крум. То се популяризира по различен начин. Релефът е пред-

ставен и на реверса на монети от пет и десет лева надписани с името на хан Крум и с годините на управлението му. Монетите се отсичат в няколко емисии – от 1930, 1941, 1943 г.

Въпросите около Мадарския конник се поставят отново след Втората световна война. В стремежа да се освободи българската наука от националистически увлечения се подлагат на анализ и на критика и много от преценките за археологическите паметници от епохата на Първото българско царство. Като се допуска, че е имало подценяване на ролята на славяния елемент в културноисторическия процес, с особено внимание се разглеждат отново паметниците, които са свързани с прабългарската култура. Така се стига до една дискусия върху Мадарския конник (1948 г.) Дискусията показва в значителна степен единство на българските учени в тълкуването на релефа, независимо от това, че тогава бе дадена възможност да се представи и една от най-фантастичните хипотези – че на Мадарския релеф е изобразен персийският цар Дарий Хистасп (521 – 486 г. пр.н.е.), че релефът е изработен по негово нареждане от гръцки скулптор (хипотеза на Всеволод Николаев).

През онези години някои се опитват да възродят и хипотезата за тракийския характер на релефа (Димитър Крънджалов). Правят се и нихилистични опити да се отрекат възможностите за разчитане на надписите, които безспорно свидетелстват за българския произход на релефа.

Към изследванията се присъединяват и млади български учени (Станчо Станчев). Те разглеждат релефа в широките рамки на нови археологически открития, търсейки обяснения на всеки от елементите на изображението. Появяват се нови научни публикации. Видният съветски археолог А. Арциховский потвърждава българския произход на релефа.

Повишената възискателност към научното изследване, към методите и документацията налагат още веднъж да се предприеме изучаване отблизо на релефа и на надписите и през 1954 г. се построява отново скеле. Сега Българската академия на науките предприема нова голяма изследователска акция. Създава се специална епиграфска работна група под ръководството на проф. Веселин Бешевлиев. Тя е съставена от историци и археолози, от медиевисти и антиковеди, от най-опитните български епиграфи, от специалисти по иконография и пр. Към тази група се присъединяват в различни етапи на работата много други изследователи – изкуствоведи и археолози, архитекти, художници, палеозоолози. Работата на групата се подпомага от специализиран фотограф и от други технически лица.

I
u
s
(
n
A
S

Работната група използва различни методи. Всички резултати се подлагат на обсъждане. Приемат се като установени само онези наблюдения и дефинирани елементи на релефа и надписите, за които няма възражения. За установеното се правят заверени от всички участници протоколи. По този път се достига до една безспорна документация, която е вече солидна база за бъдещи проучвания. Резултатите от работата са публикувани в сборник, издаден от Българската академия на науките, съответно Археологическия институт, под названието: “Магарският конник. Проучвания върху надписите и релефа” (1956 г.). Сборникът включва статии по историята на проучванията на надписите (Велизар Велков), коментиран препис (Георги Михайлов), цялостно проучване на надписите (Веселин Бешевлиев), проучване на релефа (Тодор Герасимов), сравнително иконографско проучване на релефа на Магарския конник и релефите на тракийския Херос (Иван Венедиков) и сравнително проучване на реалиите върху релефа на Магарския конник (Станчо Станчев).

Разбира се, с издаването на този сборник не се приключва с интереса към проблематиката на Магарския конник. Въпросите, които той повдига, както и светлината, която релефът и надписите около него хвърлят върху ранната българска история и култура, са толкова значителни, че той присъства във всички исторически и изкуствоведски изследвания за неговата епоха. Изминатият път за изясняване на съдържанието на релефа и на надписите прави отговора на основните въпроси безспорен. Но необикновеността на този паметник, неговата уникалност в пълния смисъл на думата изкушава за нови опити за обяснения. Най-общо казано, тези обяснения, изхождайки именно от необикновеността и монументалността на изображението, се насочват към отъждествяването му с божество. Едната от хипотезите допуска, че конникът е абстрактна фигура, събирателен или обожествен образ на владетеля (Т. Тотев, Р. Рашев, Н. Овчаров, А. Стойнев) – хипотеза, която се появява като загатване твърде отдавна. По пътя на такова мислене и с наблягане върху връзката с прабългарските светилища под скалите се предлага по-определено идентифициране на конника със самия бог Тангра (Ж. Аладжов). Един от най-силните аргументи против това тълкуване е, по наше мнение, фактът, че Магарският релеф не е унищожен след приемането на християнството по времето на острата борба за налагане на новата религия.

В търсенето на аналогии и паралели се появи и една друга

хипотеза, която вижда в Магарския релеф контаминация между иконографски елементи от един тип изображения на Буда, разпространени в Средна Азия, и широко разпространените на българска територия релефи на Тракийския конник (Сл. Дончев). В усилията си да намери връзки с Буда и будизма Дончев привлича и едно от названията на Буда – Майдар, като го свързва с топонима Мадара.

Произходът на топонима Мадара също е занимавал българските лингвисти и историци. Той се споменава за пръв път във връзка със завладяването на този край на България от османците през 1388 г. Това безспорно показва, че името е от по-ранна епоха. Правени са различни опити за обяснения на етимологията му. Най-приемливо е обяснението на академик Димитър Дечев, възприето и от Бешевлиев: топонимът Мадара произхожда от старогръцкото прилагателно “мадарос”, което означава “гол, плешив”, в смисъла на “гола скала”. Такова название носят няколко скалисти места в Гърция и по Егейските острови. Някои историци идентифицират крепостта на платото над скалите със споменаваната в писмени извори крепост Мундрага. Не е убедително обаче да се изведе името Мадара от Мундрага поради значителната разлика между двете имена. Крепостта се означава като Матора в сведение от 1388 г., когато тя е превзета от османците. В 1490 г. същото название се среща в един османски регистър.

Както се вижда от този преглед, който при това не е нито пълен, нито подробен, вече повече от едно столетие Магарският конник е в обектива на научното изследване. Неговото проучване съпътства проучването на средновековната българска история и култура и отразява развитието на науките, които се занимават с тази тематика. Релефът и надписите около него са осъзнати още твърде рано като изключителен феномен, който не може да бъде заобиколен при нито едно изследване, посветено на проблеми, свързани с епохата на Първото българско царство. А проблемите на тази епоха се осветляват и по пътя на привличането на нови извори, и чрез новите археологически открития, които всяка година се прибавят към вече известното. В светлината на една все по-богата и многостранна картина на епохата Магарският релеф получава все по-логична и по-обяснима връзка с други феномени и други черти на ранната българска култура.

Най-убедително и най-широко утвърдено в българската, а и в чуждестранната историография е обяснението, че релефът представя хан Тервел в една триумфална сцена, изразена чрез

символичен царски лов. По-малко сигурни и по-неопределени са пътищата, по които в ранните зори на европейското средновековие се появява на Балканите такъв тип паметник – монументален скален релеф – с такава иконография. Като безспорно се приема, че сюжетът има много ранен произход, и то в Средиземноморието, но че пътят на неговото появяване тук, в Магара, минава през Азия, както идват от Изток подобни и даже много близки мотиви и произведения на византийското приложно изкуство. Не се изключва напълно ролята на местни художествени традиции, но се отхвърля възможността за сближаването на образа на Магарския релеф с какъвто и да е предхождащ българската държава местен паметник.

От далечните източни паралели – далечни по разстояние и по време – най-често се мисли за сасанидските скални релефи. Но през какви връзки и пътища са преминавали тези образци, засега не е установено. Нови проучвания на територията на източния тюркски хаганат (днешна Монголия) навярно ще подкажат и други, по-близки по време паралели. Сферата на идеите води и към героичния епос на някои тюркоезични народи, който навярно пази ранни образи.

Ясно е, че случайните аналогии, разкъсани по време и по територии, не са ключ към обяснението на Магарския релеф. Той става разбираем преди всичко чрез все по-пълно разкриващия се фон на епохата и на страната, в която е създаден. Но не трябва да се забравя, че той се появява като дело на един народ, който сменя обитаваната преди това територия, заселвайки се в нови за него земи и същевременно осъществявайки в тях една нова крачка в своята история – създаване на държава в тази територия заедно със славяните, като приобщава местното население. Много обстоятелства са начални, нови, свързани с преломни събития, а това се отразява на цялото творчество, което ги съпътства. Създаден в такъв момент, Магарският релеф остава уникален като замисъл и реализация, съответен на историческото събитие, което той изразява и увековечава.

ПРОБЛЕМИ НА ОПАЗВАНЕТО

Защитен и опазен от повреди, нанесени от човешка ръка, Мадарският конник е изложен вече близо тринадесет столетия (1290 години) на разрушителното действие на различни природни фактори: резки денонощни промени на температурата при значителна сезонна амплитуда, влияние на влагата и ветровете, сеизмични явления. Последствията от тяхното разрушително действие са стари. При това е трудно да се определи техният ритъм и времето, когато са настъпили различните изменения. Неизвестно е например кога релефът е бил засегнат от вертикалното пропукване на скалата, при което се е образувала дълбока и широка пукнатина, минаваща зад гърба на конника. Вероятно тази пукнатина се е образувала при силен земен трясък, и то твърде отдавна, може би преди столетия, тъй като за него не е запазена никаква информация, нито спомен у населението.

Мадарският конник представлява изключително труден за защита и консервация обект, тъй като той е органично свързан с цялото плато, с всички процеси, които се извършват в един голям по площ и по обем район. Изваян на челната вертикална плоскост на това плато, той е зависим от състоянието на цялата му структура, и то не само като тектоника. От голямо значение е режимът на водите, а също растителността и свързаната с нея микрофауна.

Както показва историята на проучванията в Мадара, изключителното значение на Мадарския конник е станало ясно твърде отдавна. Силно впечатление е правела необикновената красота на това място, съхранило в значителна степен своята непокътнатост, както и наличието на много други археологически останки. И още първите грижи се стремят да об-

хванат цялата природна и културноисторическа среда, в която са създадени релефът и надписите. Успоредно с изучаването на релефа се осигурява охрана на целия район, построяват се няколко малки, скрити в зеленината къщички за археолозите и за охраната, хранилище за находките, а по-късно – и малка сграда за създадения в Мадара музей.

Сградата съществува и досега, но се проектира изграждането на нова, която ще потъне в склона, за да не се откроява в пейзажа. Музеят носи името на Рафаил Попов, един от заслужилите за опазването на археологическите богатства на Мадара археолог. Той се е занимавал главно с праисторическите обекти, но като уредник, а после и като директор на Народния археологически музей, е поел цялостно грижата за Мадара. И сега в музея се пази значителна част от откритото в Мадара при изследването на различните археологически паметници. Потънали в естествената зеленина пътеки водят към всеки от тях. За разглеждане на конника в подножието на скалата е оформена площадка, до която се стига по една стълба от главната алея на парка.

В процеса на изучаването на Мадарския релеф са правени и проверки за евентуално настъпили промени на базата на най-ранната фотографска снимка (от 1898 г.) и на гипсовата отливка (от 1905 г.), на фотодокументацията от 1924 г. Видими промени в състоянието на релефа не са установени при изследването от скели през 1954 г.

През последните тридесет години грижите за защитата и консервацията на Мадарския конник са поставени на широка интердисциплинарна основа. Изследва се и се контролира състоянието на цялото плато. Направено е геоложко картиране в едър мащаб на площ от 1 км². На скалните маси и плоскости са направени литоложки профили, петрографски и гранулометрични изследвания. Скални проби са подложени на пълни химични и карбонатни анализи. Изучени са спектралната им картина, физико-механичните показатели и особеностите на строежа. През 1974 г. в Шумен е проведен симпозиум по проблемите на Мадарския конник с участието на много български и чужди специалисти в областта на консервацията и защитата. Обсъдени са различни възможности и средства за консервация, включително консолидация на скалата до определена дълбочина. През следващите години е изучено лабораторно приложението на определени видове силиконови материали и е изпробвано изкуствено стареене на третиранни по този начин проби. Направено е и пълно фотограметрично заснемане на релефа и надписите, което ще позволи детайлно и сигурно контролиране на състоянието им. Работи се по стабилизация на целия скален масив и се правят системни прецизни инструментни наблюдения на различни сектори. Постоянна работна група при Националния институт за паметниците на културата се занимава с всички проблеми около Историко-археологическия резерват Мадара и

със самия Мадарски конник. Създаден е цялостен план за неговото устройство, който предвижда още по-строг режим за охрана на средата на Конника, отдалечаване на транспортните средства и на свързаните с туризма места за пребиваване.

Съгласно българското законодателство Мадарският конник е класиран през 1970 г. като паметник на културата от национално значение. През 1979 г. на третата редовна сесия на Комитета за световно наследство в Луксор Мадарският конник е включен в Списъка на световните ценности и с това е поставен под закрилата на Конвенцията за опазване на световното културно и природно наследство.

**ДЪРЖАВНИ ЗНАЦИ С ОБРАЗА НА
МАДАРСКИЯ КОННИК**

Магарският релеф като никой друг български паметник символизира създаването на българската държава. Поради това той е от малкото средновековни български паметници, поставени на държавни знаци – монети и оргени.

През 1981 г. във връзка с честването на хиляда и триста годишнината на българската държава са отсечени монети с изображение на Магарския конник на стойност 2 лева (100 000 броя), 50 лева (15 000 броя) и златна монета от 1000 лева (ограничен тираж).

ЛИТЕРАТУРА

Аладжов, Ж. Образ на Тангра? – Плиска, Мадара, Преслав, 18 май 1977, с. 12.

Антонова, В. Мадара. Пътеводител. ДИ Септември, София, 1977.

Балабанов, Т. Разкопки в Мадара през 1982-1985 г. – Мадара III, Шумен 1992, с. 127-143.

Бешевилюев, В. Към въпроса за тълкуването на надписите около Мадарския конник. ГСУИФФ XXX, 1934.

Бешевилюев, В. Надписите около Мадарския конник. ИИД XI-XII, 1931/32, с. 1-32.

Бешевилюев, В. Прабългарски епиграфски паметници. Изг. на Нац. съвет на Отеч. фронт, София, 1981, с. 184.

Бешевилюев, В. Първобългарски надписи. София, БАН, 1979.

Бешевилюев, В. Моите чичовци в Солунско – Мадара III, Шумен 1992, с. 11-29.

Велков, В., Г. Михайлов, В. Бешевилюев, Т. Герасимов, И. Венедиков, Ст. Станчев. Мадарският конник (Проучвания върху надписите и релефа). София, БАН, 1956, с. 238.

Венков, В., Н. Косев. Изследване скалите в обсега на Мадарския конник с оглед консервиране на паметника. – Сборник проучвания и консервация на паметниците на културата в България. София, 1974.

Венков, В. Проблеми при консервацията на Мадарския конник. Сборник статии за работата на ИЛИК. София, 1974, с. 88 и сл.

Георгиев, И. Българска народна митология, София, 1988.

Дечев, Д. Мадара – Матора. Изв. на бълг. геогр. г-во, I, 1988 (Сб. в чест на А. Иширков).

Дончев, С. Мадарският конник (Един опит за изясняване на произхода и значението на паметника). – Проблеми на изкуството, III, 1970, кн. 3, с. 55-61.

Дуйчев, И. Езическа и християнска Мадара – Мадара III, Шумен 1992 г. с. 5-11.

Дремсизова, Цв. Мадара. Водач за паметниците и музея. София, 1957.

Иречек, К. Пътувания по България. Пловдив, 1899. с. 869 сл.

Кондаков, Н. П. Очерки и заметки по истории средневекового искусства и культуры. Прага, 1929, с. 87 сл.

Мавров, Г., А. Брашнарова. Допълнителни изследвания на скалата на Мадарския конник. – МПК, 1972, кн. 2, с. 44-47.

Мавров, Г. Предварителни технологически изследвания за консервация на Мадарския конник. – МПК, 1988, кн. 5-6, с. 34-38.

Мадара. Разкопки и проучвания. Книга I, София, 1934, с. 44,

Книга II, София, 1936, с. 274.

Мадарският конник. Сборник, София, 1925.

Мавроудинов, Н. Старобългарското изкуство. Изкуство на Първото българско царство. София, 1959.

Маслев, Ст. Пустинножителска Мадара. – Археология, I 1959, кн. 3-4, с. 24-34.

Миайтев, Кр. Мадара и Мадарският конник – ВИБ, III, 1980, 1, с. 24-51.

Миайтев, Кр. Мадарският конник. – ИАИ V, 1929, с. 90-126

Николаев, Вс. Паметник Ахеменидското (персидското) владичество в Европа: Мадарският всадник – цар Дарий I Хистасп. – Byzantinoslavica, X, 1949, с. 42-58.

Овчаров, Д., Т. Тотеv, А. Попов. Стари български столици – Плиска, Велики Преслав, Търновград. София, 1980.

Овчаров, Д. Куберовите прабългари – Плиска, Мадара, Преслав, № 6, 14 май 1980, с. 12.

Овчаров, Н. Изображения на владетели в средновековното изкуство. – Плиска, Мадара, Преслав, №10, ноември 1981, с. 6.

Огненова, А. Рисунки на конници върху вътрешната крепост на Преслав. – РП IV, 1950, с. 197 сл.

Протич, А. Сасанидската художествена традиция у прабългарите. – ИАИ IV, 1927, с. 211-235.

Рашев, Р. За тибетските успоредици на Мадарския конник. – Археология, XX, 1978, кн. 3, с. 24-29.

Рашев, Р. Средновековните постройки северно от скалния релеф в Мадара – Мадара III, Шумен 1992, с. 109-127.

Станчев, Ст. Отново за надписите върху Мадарския конник. – ИИБИ, 1-2. 1951, с. 329-334.

Стойнев, А. Светогледът на прабългарите. София, БАН, 1980, с. 178.

Тотеv, Т. Паралел на Мадарския конник от Средна Азия. – Плиска, Мадара, Преслав, бр. 16, май 1984, с. 6.

Тотеv, Т. За един средноазиатски паралел на Мадарския конник. – Мадара III, Шумен, 1992, с. 93-99.

Фехер, Г. Надписът на Мадарския конник. София, 1928.

Фехер, Г. Прабългарски паметници при Мадара и принос към религията на прабългарите. – ГПНБ, 1927, с. 145-164.

Хаджиев, Г., Н. Кацков, Ц. Цанков. Литоложки и структурни изследвания на Мадарския конник. – МПК, XVII, 107, кн. 4, с. 20-35.

Шкорпил, К. Мадаро-Могилското плато. – Byzantinoslavica, IV, 1932, с. 98-128.

Юркова, И. Оловен печат на хан Тервел. – Нумизматика, 1978, 2, с. 3-9.

Besevliev, V. Les inscriptions du relief du Madara. Nouvelle lecture, complémennt et interpretation. – Byzantinoslavica XVI, 2, 1955, 212-254 + V tab.

Besevliev, V. Zur Deutung und Datierung der protobulgarischen Inschrift vor dem Reiterrelief von Madara, Bulgarien. – BZ XLVII. 1954, 117-122.

Borman, E. – E. Kalinka. Bericht über die archäologisch-epigraphische Orientierungsreise nach Bulgarien. SB Akad. Wien, hist. Kl. 1898, 21-24.

Borman, E. – E. Kalinka. Bericht für eine Reise in Bulgarien? OJh AB I, 1898, 51-54.

Filow, B. Die altbulgarische Kunst. Bern, 1919.

Filow, B. L'ancien art bulgare. Paris, 1922.

Kanitz, F. La Bulgarie Danubienne et le Balkan. Etudes de voyages (1860-1880). Ed. française, illustrée de 100 gravures et accompagnée d'une carte. Paris, 1882, VI + 572 p.

Kanitz, F. Donau-Bulgarien und der Balkan. (Historisch-geographisch-ethnographische Reisestudien aus den Jahren 1860-1879). II Aufl. neu bearb. Leipzig, 1882, Bd. I, II, III.

Kazarow, G. Die Denkmäler des thrakischen Reitergottes in Bulgarien. Budapest, 1938.

Skorpil, H. und K. Altbulgarische Inschriften. AEM XIX, 1896.

Strzygowski, J. Amida. Beiträge zur Kunstgeschichte des Mittelalters von Nordmesopotamien, Hellas und dem Abendlande. Heidelberg, 1910, 376.

ИЗПОЛЗВАНИ СЪКРАЩЕНИЯ

БИБ	– Българска историческа библиотека
ГПНБ	– Годишник на Пловдивската Народна Библиотека
ГСУ ИФФ	– Годишник на Софийския университет – Историко-филологически факултет
ИАИ	– Известия на Археологическия институт
ИИБИ	– Известия на Института за българска история
ИИД	– Известия на Историческото дружество
МПК	– Музеи и паметници на културата
АЕМ	– Archäologisch-epigraphische Mitteilungen
BZ	– Byzantinische Zeitschrift
ÖJh	– Österreichische Jahreshefte
SB Akad. Wien	– Sitzungberichte der Akademie der Wissenschaften in Wien. Philosophischhistorische Klasse

Magdalina Stancheva

THE MADARA HORSEMAN
Summary

The Madara Horseman is the name of the only one of this kind of bas-relief in Europe, carved into the rockface at a height of almost a hundred meters near the village of Madara, not far from the first Bulgarian capital Pliska.

The bas-relief depicts a symbolic scene in which the horseman, a triumphant ruler, pierces a lion with his spear, with a greyhound following him. The iconography of this scene is connected with distant and ancient Asiatic traditions, brought to the Balkans by the Protobulgarians. The three inscriptions, carved around the figures, inform of important events from the early history of the Bulgarian state, founded near this place. The oldest inscription enables us to link the bas-relief with the recognition of the Bulgarian state by Byzantium in 705. The author assumes that the horseman in the bas-relief is the Bulgarian khan Tervel, during whose reign Bulgaria was recognized.

The book deals briefly not only with the historical events from the time of the creation of this monument but it also gives a vivid description of the unusual environment and the traces of several epochs in these places. From time immemorial the awesome and remarkable cliff has suggested the presence of divine forces and through the centuries and millenia its caves and enormous rock slabs have been connected with the spiritual life of the population there. Remains from heathen and Christian temples, from religious and ritual places can be found here.

The questions connected with the complex and extremely rich history of this place as well as the bas-relief itself are included in neat and clear texts, thematically classified in several chapters. The reader gets acquainted with monuments from different epochs, built before and after the Madara Horseman, with the natural peculiarities of the

Madara plateau and the rocks, with the history of the investigations of the bas-relief and the problems of its preservation.

In 1979 the Madara Horseman was included in the List of the world cultural and natural heritage. In this way the bas-relief and its whole environment were put under international auspices in accordance with the UNESCO convention of preserving the world cultural and natural heritage.

**ИЗБРАНА БИБЛИОГРАФИЯ НА
МАГДАЛИНА СТАНЧЕВА**

Книги

1. Боянският поменик/ Съавт. Станчо Станчев. – София: Издателство на БАН, 1963
2. Девем български чудеса [национални паметници на културата и природата, обявени за световни ценности] : [Очерци] за деца от начална училищна възраст. – София: Златоструй, 1993
3. За миналото и бъдещето на София/ Съавт. Ана Млъчкова и др. – София, 1976
4. Магарският конник/ Отг. ред. Тотю Томев. – Шумен: Антос, 1996
5. Разкази за Велики Преслав. – София: Златоструй, 1993
6. София в отдавна минало време. – София: Унив. издателство “Св. Климент Охридски”, 1999
7. София от древността до нови времена. – София, 1999
8. Среци с археологията на Софийска земя. – София: Български художник, 1985
9. A középkori Szófia fényei: A szófiai Történeti Múzeum gyűjteményéből, Szépművészeti Múzeum, 1983, május 10-29
10. Los monumentos arqueológicos en las ciudades contemporáneas de Bulgaria. – Sofia: Sofia Press, 1982
11. Nine wonders of Bulgaria. – Sofia, 1993
12. Reiseführer von Sofia. – Sofia, 1958
13. Bulgarie – Trois capitales anciennes – Pliska, Preslav, Tîrnovo. – Paris: UNESCO, 1981
14. София от древността до нови времена. – София: НБУ, 2009
15. Sofia from Antiquity to new ages. – Sofia: NBU, 2010

Статии в списания

1. Археологическата информация за градския бит в София през XV – XVIII в. – Българска етнография, I, 1990, №2, с. 43 – 49.
2. Археологически проучвания на строежите на центъра – София, 1963, с. 130 – 133.
3. Археологическите паметници София – Курорты Болгарии, 1985, №4, с. 24 – 25.
4. Археологическите открития на площад “9 септември”. София, 1958, бр. 1, с. 25 – 26.
5. Археологическият паметник в съвременния град/ Музеи и паметници на културата, XIX, 1979, кн. 2, с. 69 – 70.
6. Археологическото наследство на София – съхраненост, загуби и надежди/ Историческо бъдеще, 1998, бр. 2, с. 106 – 131.
7. Археологическото проучване на София за четвърт век/ – Музеи и паметници на културата, IX, 1969, Кн. 4, с. 1 – 5.
8. Археологът и строителството – Музеи и паметници на културата, XI, 1971, Кн. 1, с. 22 – 26.
9. Бележки върху приписките в Боянския поменик – Известия на Българското историческо дружество, XXVI, 1968, с. 311 – 319.
10. Вила рустика в кв. Обеля в София – Археология, XXIII, 1981, № 1-2, с. 52 – 71.
11. Водоснабдяването на София през епохата на турското владичество/ Съавт. Стефка Медарова – Известия на етнографския институт и музей, XI, 1968, с. 99 – 117.
12. Втори надпис за изграждането на крепостната стена на Сердика – Археология, XVII, 1975, № 3, с. 30 – 36.
13. Въпроси на естетическото въздействие в музея – Музеи и паметници на културата, XVII, 1978, кн. 2, с. 44 – 48.
14. Город на двух уровнях – Огни Болгарии, XXI, 1974, 12, с. 6 – 9.
15. Един начин за съхраняване на метални предмети – Музеи и паметници на културата, XII, 1972, кн. 2, с. 38 – 39.
16. Една творба на местно народно изкуство от късноримската епоха – Известия на Археологическия институт, XXXIII, 1972, с. 259 – 262.
17. За някои древни градоустройствени традиции на София – Техническа мисъл, XXIV, 1987, № 5, с. 99 – 103.
18. За тракийското население в Софийско през IV – V в. – Известия на Българското историческо дружество, XXVII, 1969, с. 255 – 266.
19. Изложбата “Тракийското изкуство в българските земи” – Музеи и паметници на културата, XII, 1972, кн. 4, с. 48 – 55.

20. ИКОМ 71 – впечатления и размисли – Музеи и паметници на културата, XII, 1972, кн. 1, с. 37 – 40.
21. Каменни калъпи за сфероконуси от София – Археология, III, 1961, № 1, с. 22 – 27.
22. Колекцията от лули във Варненския музей – Известия на Народния музей – Варна, VIII (XXIII), 1972, с. 81 – 99.
23. Край горещата вода. София, 1987, бр. 6, с. 18 – 19.
24. Към изучаването на езическите култове в Сердика – Музеи и паметници на културата, VII, 1967, № 2, с. 6 – 10.
25. Надписът за изграждането на крепостта на град Сердика – Векове, I, 1972, с. 51 – 54.
26. Нови данни за средновековното златарство в София – Известия на Археологическия институт, XXXIII, 1970, с. 310 – 314.
27. Новооткрит езически храм в Сердика/ Съавт. Ю. Фърков – Известия на Българското историческо дружество, XXX, 1977, с. 249 – 275.
28. Отстояване на центъра. София, 1987, бр. 12, с. 8 – 10.
29. По някои проблеми на средновековния Средец – Известия на Българското историческо дружество, XXV, 1967, с. 213 – 232.
30. Постигания и проблеми на археологическото проучване на късното средновековие (XV – XVII в.) – Археология, XVI, 1974, №3, с. 73 – 81.
31. При разкопките на гревния Вани – Музеи и паметници на културата, XXVII, 1987, кн. 4, с. 52 – 55.
32. Проблеми и задачи на археологията у нас за епохата XV – XVIII в. – Известия на Българското историческо дружество, XXXI, 1977, с. 247 – 252.
33. Проблеми на археологията в София – Музеи и паметници на културата, XIX, 1979, кн. 4, с. 50 – 54.
34. Ранносредновековна керамика от София – Археология, I, 1959, №3-4, с. 60 – 68.
35. Ранносредновековни жилища в Средец/ Съавт. Ст. Станилов. Археология, XXI, 1979, № 1, с. 56 – 64.
36. С изискванията на съвременността – Музеи и паметници на културата, XXVIII, 1988, кн. 1, с. 8 – 10. Засяга проблеми на музейните експозиции.
37. Световното наследство и българският принос в него – Архитектура, XXXII, 1985, 3-4, с. 66 – 68.
38. 7 декември – “Ден на стрижебрадието”: Софийски възрожденски празник. София, 1959, бр. 12, с. 20 – 21.
39. Следпразничен разговор – Музеи и паметници на културата, XXVII, 1987, кн. 3, с. 50 – 56. Нова експозиция на Окръжния

- исторически музей в Кърджали.
40. Софийската крепост през Средновековието (По археологически данни) – Военноисторически сборник, LVII, 1988, кн. 6, с. 86 – 99.
 41. Средновековна църква при с. Герман, Софийско – Археология, VIII, 1966, № 3, с. 21 – 28.
 42. Събаряне на идолите в Боянската църква – Изкуство, 1979, №3, с. 29 – 32.
 43. Тракийската златна купа от София – Векове, IV, 1975, кн. 2, с. 59 – 63.
 44. Тракийски златен съд от София – Музеи и паметници на културата, XIII, 1973, Кн. 3, с. 3 – 5.
 45. Тракийски златоносни рудни разработки край София – Археология, XV, 1973, №1, с. 53 – 59.
 46. Тракийските съкровища в музея – Възможности за представяне – Музеи и паметници на културата, XXVII, 1987, кн. 1, с. 36 – 38.
 47. Тракийското изкуство, представено в Париж – Музеи и паметници на културата, XIV, 1974, Кн. 4, с. 63 – 67.
 48. Турски фаянс от София – Известия на Археологическия институт, XXIII, 1960, с. 111 – 144.
 49. Усвояване на античното наследство на Сердика от средновековния Средец – Известия на Българското историческо дружество, XXIX, 1974, с. 200 – 221.
 50. Флорентинска майолика от XV в., намерена в София – Известия на Института за изобразителни изкуства, 1962, кн. 5, с. 161 – 166.
 51. Човешки глинени фигурки от неолитното селище в София/ Съавт. М. Гаврилова – Археология, III, 1961, №3, с. 73 – 76.
 52. Die Nekropole von Serdica – Das Altertum, Bd. 34, 1988, heft 3, p. 188 – 189.
 53. L'aiguère de table bulgare du XVe au XVIIe s. – Известия на Археологическия институт, XXXVIII, 1995, с. 117 – 132.
 54. L'urbanisme respectueux: l'exemple de Sofia – Monuments historiques, 1984 – 1985, №136, p. 59 – 61.
 55. La herencia Antigua y la cultura medieval búlgares – Revista de la Universidad Complutense, Vol. Extraordinario, Bulgaria, 1988, p. 128 – 133.
 56. Late Roman belt decorations with enamel from Serdica/ Илана Борисова/ Archaeologia Bulgarica, VI, 2002, №1, p. 67 – 71.
 57. Nouvelles données sur la conquete de Sofia par les turcs ottomans – Byzantinobulgarica, VI, 1980, p. 357 – 362.
 58. Peace reigns in "Battle Gorge" – The Insider, 1993, №10,

- p. 31 – 32.
59. Preslav the Great – 1 100 years on (893 – 1993): Second capital of First Bulgarian Empire celebrated its birthday – *The Insider*, 1993, №11, p. 18 – 19.
 60. Serdica au Ier – IVe s. de n. ère à la lumière des dernières recherches archéologiques – *Известия на Археологическия институт*, XXXVII, 1987, p. 61 – 74.
 61. Serdica aux confins de deux époques (IVe – VIe siècle) – *Etudes historiques*, VIII, 1978, p. 107 – 122.
 62. Sofia au moyen âge à la lumière de nouvelles études archéologiques – *Byzantinobulgarica*, V, 1978. – p. 211 – 228.
 63. Sofia – le musée dans la rue: Patrimoine archéologique et urbanisme contemporain – *Museum*, XXXII, 1980, № 3, p. 107 – 118.
 64. Sur certains traits de la culture médiévale de Nessebăr et Sofia – *Byzantinobulgarica*, VII, 1981, p. 337 – 340.
 65. Témoignages archéologiques sur les thraces pendant la basse antiquité – *Thracia*, V, 1980, p. 235 – 242.
 66. The Boyana Church – *The Insider*, 1992, № 8, p. 33 – 35.
 67. The Madara horseman/ *The Insider*, 1992, № 2, p. 31 – 32.
 68. Thrakische Goldgewinnung bei Sofia in Bulgarien/ – *Der Anschnitt: Zeitschrift für Kunst und Kultur im Bergbau*, XXXVII, 1985, № 4, p. 122 – 127.
 69. Une coupe en or de Sofia – *Thracia*, III, 1974, p. 221 – 241.
 70. World heritage Convention – *The Insider*, 1992, № 2, p. 30.

Статии в сборници

1. Археологически данни за внос на западен порцелан в София през XVIII – XIX в./ Съавт. Татяна Шалганова – Сердика: Археологически материали и проучвания: Т. 2. София, 1989, с. 125 – 132.
2. Археологически принос към историята на Бояна// Българско средновековие: Българо-съветски сборник в чест на 70-годишнината на проф. Иван Дуйчев. София, 1980, с. 153 – 162.
3. Археологическо проучване на средновековния Средец (IX – XIV в.). Резултати и проблеми – Сердика – Средец – София. София, 1976, с. 26 – 76.
4. Археологическото наследство на София. Формиране, състояние, проблеми – Сердика: Археологически материали и проучвания: Т. 2. София, 1989, с. 6 – 36.

5. За Константиновия квартал в Сердика – Сердика – Средец – София: Т. 2. София, 1994, с. 53 – 80.
6. Защита на световното наследство/ Девет световни ценности в България. София, 2002, с. 5 – 8.
7. Кани за смола, намерени край крепостната стена на Сердика – Сердика: Археологически материали и проучвания: Т. 1. София, 1964, с. 147 – 152.
8. Колекция от пръстени в Музея за история на София/ Съавт. Весела Писарева – Сердика: Археологически материали и проучвания: Т. 2. София, 1989, с. 98 – 124.
9. Към изучаване на античната сграда под площад “Света Неделя” – Сердика – Средец – София: Т. 3. София, 1997, с. 7 – 50.
10. Към изучаване на средновековната жилищна архитектура/ Архитектурата на Първата и Втората българска държава. София, 1975, с. 274 – 282.
11. Мадарский всадник – Вклад Болгарии в мировое культурное наследие. София, 1989, с. 81 – 112.
12. Мадарският конник – Девет световни ценности в България. София, 2002, с. 25 – 32.
13. Националният парк Пирин – Девет световни ценности в България. София, 2002, с. 67 – 68.
14. Нови находки на антични глинени лампи от Сердика / Съавт. Кунка Григорова – Сердика: Археологически материали и проучвания: Т. 2. София, 1989, с. 74 – 77.
15. Нови проучвания върху глинени лули от София/ Съавт. Татяна Николова – Сердика: Археологически материали и проучвания: Т. 2. София, 1989, с. 133 – 142.
16. Обществени и професионални аспекти на запазването на археологическите паметници в градовете – Въпроси на консервацията и реставрацията: Учебно помагало: Т. 2. София, 1985, с. 58 – 64.
17. Раннохристиянски култови сгради край източната крепостна стена на Сердика – Сердика: Археологически материали и проучвания: Т. 1. София, 1964, с. 159 – 168.
18. Резерватът Сребърна – Девет световни ценности в България. София, 2002, с. 69 – 71.
19. Сердика и прабългарите – Плиска – Преслав: Т. 2. София, 1981, с. 187 – 189.
20. Сердонполис преди Сердика – 100 години от Нарoden археологически музей – Пловдив: Юбилеен сборник: Т. 2. Материали от научната сесия, 20 октомври 1982. Пловдив, 1985, с. 87 – 90.
21. Средец в културната история на средновековна България

- История, изкуство и култура на средновековна България. София, 1981, с. 138 – 146.
22. Средновековна сграфито керамика от София – Сердика: Археологически материали и проучвания: Т. 1. София, 1964, с. 169 – 193.
23. Текстовете в музейната експозиция – Сердика – Средец – София: Т. 3. София, 1997, с. 215 – 236.
24. Устройство на златоносните рудни галерии край София – Първи симпозиум по история на минното дело в Югоизточна Европа: Сборник доклади, Варна, 3 – 6 ноември 1975. Варна, 1975. с. 107 – 108.
25. Формиране на градоустройствените традиции на Сердика/София през вековете: Т. 1. Древност, средновековие, Възраждане. София, 1989, с. 27 – 41.
26. A Sofia – par la porte de Serdika/ Les musées bulgares. – Sofia, 1977, p. 15 – 18.
27. Le réseau des établissements thraces à la fin de l'antiquité à la lumière des données archéologiques – Actes du IIe congrès international de thracologie, Bucarest, 4 – 10 septembre 1976: II. Histoire et archéologie. București, 1980, p. 455 – 458.
28. Les problèmes de l'intégration des monuments archéologiques dans le cadre contemporain de Sofia – Archéologie urbaine: Actes du Colloque International, Tours, 17 – 20 novembre 1980, p. 75 – 78.
29. Problèmes de la culture thrace à l'époque de la basse antiquité – Pulpudeva: Semaines philippopolitaines de l'histoire et de la culture thrace, Plovdiv, 4 – 19 octobre 1978, 3. Plovdiv, 1978, p. 250 – 252.
30. Sofia – eternal centre of human gatherings – Световна филателна изложба Bulgaria' 89, Sofia, May 22 – 31, 1989: Bulletin 3. Sofia, 1989, p. 18 – 22.
31. Sur l'importation du verre italien à Sofia au XIVE au XVIe s. – Средновековно стакло на Балкану (V – XV век). Београд, 1975, с. 157 – 166.
32. Sur le culte d'Artemis à Serdica – Studia in honorem Veselini Beševliev. Sofia, 1978, p. 230 – 234.
33. Un rocher, un monastère, un musée – Les musées bulgaries. Sofia, 1977, p. 33 – 36. Представен е Аладжа манастир.

